

8

**Millî Mücadele
Döneminde
Muş**

**Muş
During
the National Struggle**

Haluk Selvi

Millî Mücadele Döneminde Muş

*Haluk Selvi**

Özet

Millî Mücadele yıllarında Bitlis Vilayeti'ne bağlı olan Muş Sancağı, Malazgirt, Bulanık ve Varto kazalarından oluşmaktaydı. Bu durum idari açıdan birçok sorun ortaya çıkardığından, Muş siyasi temsilcilerinin teşebbüsü ile müstakil bir hale dönüştürülmüştür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Muş ve çevresi Ermeni komiteleri için önemli bir tahrik merkezi haline gelmiş, başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa bölgedeki Ermeni komiteleri ile yakın temas içinde olmuşlardır. Savaş sırasındaki Rus işgali ve Ermeni komitelerinin bölgedeki faaliyetleri büyük Müslüman göçü ve katliamına sebep olmuştur. Muş muhacirleri Anadolu'nun farklı şehirlerine dağılmışlar, en yakın bölge olan Siirt'ten Bursa'ya kadar olan sahaya yayılmışlar, gittikleri şehirlerde birçok sorunla karşılaşmışlardır. Nüfusu yarı yarıya azalan Muş Sancağı savaştan sonra tekrar toparlanma devresine girmiş, harap olan Muş ve kazalarının kendilerini siyasi, iktisadi ve sosyal yönden toparlayabilmeleri maddi imkânsızlıklar ve insan faktörü sebebiyle onlarca yıl sürmüştür. Muş memurlarının uzun süre maaş alamamaları nedeniyle çeşitli yoksuzluklara yönelmeleri, aşiretler arasındaki mücadeleler ve çetelerin gasp ve yağmaları bölgede asayiş ve devlet düzenini ortadan kaldırmıştır. Bu çalışma dört yıllık bir süre içinde Muş ve çevresinde yaşanan bu temel meseleleri, ulaşım, eğitim, iktisadi hayat ve siyasi temsil gibi konuları dönemin kaynakları çerçevesinde ele alarak değerlendirmeye gayret edecektir.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, Muş, Doğu Anadolu, Ermeniler

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, hselvi[at]sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3669-8378.

Muş During the National Struggle

Abstract

Muş Sanjak, which was part of Bitlis Province during the National Struggle years, consisted of Malazgirt, Bulanık, and Varto districts. Due to various administrative problems, Muş was transformed into an independent province through the efforts of its political representatives. Muş and its surroundings became important agitation center for the Armenian committees before and after World War I and Russia, in particular, England, and France were in close contact with the Armenian committees in the region. The Russian occupation during the war and the activities of Armenian committees in the region caused a great migration and massacre of Muslims. Muş refugees scattered throughout different cities of Anatolia, spread over the area from Siirt, which is the closest region, to Bursa, and faced many problems. The Sanjak of Muş, whose population decreased by half, entered the recovery period after the war, and it took decades for the devastated Muş and its districts to recover themselves politically, economically and socially due to financial impossibilities and human factor. Due to the fact that Muş officials could not receive their salaries for a long time, they tended to various poverty-related crimes, the struggles between the tribes and the usurpation and plunder of the gangs destroyed the security and government order in the region. This study aims to evaluate these main issues in Muş and its surroundings, such as transportation, education, economic life, and political representation, within the framework of period sources during a four-year period.

Keywords

The National Struggle, Muş, the Eastern Anatolia, Armenians

1. Muş'un Tarihi Gelişimi ve Nüfusu

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Muş, doğudan Bitlis'in Ahlat ve Adilcevaz, Ağrı'nın Patnos ve Tutak; batıdan Bingöl'ün Karlıova ve Solhan; kuzeyden Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman ve Karaçoban; güneyden ise Batman'ın Sason, Diyarbakır'ın Kulp ve Bitlis'in Güroymak ve Mutki ilçeleri ile çevrilidir. Muş şehri, Haçreş Dağları'nın önemli zirvelerinden Kurtik Dağı'nın kuzeye bakan yamaçlarında, Çar ve Karni derelerinin aktıkları vadiler arasında kuruludur. Muş ili yüksek ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. İlin bu coğrafi özellikleri tarihi olayların, kültür ve medeniyetin, insan yaşam şekillerinin de yönünü belirlemiştir. Varto, Bulanık, Malazgirt, Hasköy ve Korkut günümüzdeki ilçeleridir.

Muş ve çevresi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı idari reformları ve dönüşümü çok yoğun bir şekilde hissetmiştir. Muş Livası 1831'de Van Eyaleti'ne, 1846-1847'de Erzurum Eyaleti'ne bağlıdır. 1878 Berlin Antlaşması'nın Doğu Anadolu'nun idarî yapısında yeni bir ıslahat yapılmasını öngören maddesi gereği aynı yıl oluşturulan Bitlis Vilayeti'ne bir sancak olarak bağlanmıştır. Bu dönemde Muş Sancağı'nın kazaları, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason'dan oluşmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce sancakta 4. Orduya bağlı, 4. Süvari Fırkasının 19. Alayı konuşlanmıştır. Savaşın yoğun yaşandığı 1916'da yine Bitlis Vilayeti içinde yer alan Muş Sancağı'nın kaza sayısı altıya yükselmiştir. Muş'a eklenen yeni kaza, daha önce Mardin'e bağlı olan Şırnak Kazası'dır. Şırnak Kazası 1918 yılında Muş'tan ayrılarak Siirt Sancağı'na eklendi. Millî Mücadele yıllarında Muş Sancağı, Malazgirt, Bulanık, Varto kazaları ile birlikte Bitlis Vilayeti'ne bağlıdır. TBMM açıldıktan sonra, 20 Haziran 1921'de sancaklar kaldırılarak yerine vilayetler kurulmuştur. 1924 Anayasasında ise Türkiye idari birim olarak vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve köy olarak çeşitli birimlere bölünmüştür. Bu çerçevede 1924 yılında il statüsüne kavuşan Muş, 1925 Şeyh Sait İsyanı üzerine bölgede yapılan değişikliklerden sonra ilçeye dönüştürülmüş, 1926 yılında Ahlat, Bulanık, Malazgirt, Mutki, Hizan ve Varto ile birlikte Bitlis'e bağlanmıştır. 1929 yılında yeniden kurulan Muş Vilayeti, kendine bağlı Çapakçur ve Bitlis kazalarının 1936 yılında vilayete dönüştürülmesiyle Cumhuriyet dönemindeki son idari yapısına kavuşmuştur.¹

19. yüzyılın sonunda Muş Kazası'nın nüfusu 37.000 kişi kadardı. 1899 tarihli bir Rus raporunda şehirdeki ev sayısı 2.700 olarak verilmiş, bunun 1.500'ü Müslüman, 1.200'ü Ermeni olarak gösterilmiştir. Şehrin nüfus ve tarım açısından gelişmesinde Kafkasya'dan gerçekleşen göçler etkili olmuştur. 1864 yılında Erzurum, Kars, Muş ve Van bölgesine dört bin hane göçmenin iskânı için karar alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Muş ile beraber kazalarına da yoğun bir göç yaşanmıştır. 1878-1914 yılları arasında Muş ve kazalarına Kafkasya'dan gelen yaklaşık 7.000 göçmen yerleştirilmiştir.²

¹ *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul: 1982-1983, "Muş" maddesi; Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VIII/16 (Nisan 2016), s. 256.

² Ahmet Öztürk, Serap Toprak, "Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1856-1905)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 43 (Bahar 2018.), s. 449.

Savaşlar ve Ermeni olayları Muş'u çok olumsuz etkilemiştir. 1890'larda başlayan Ermeni olayları Muş şehrinin gerilemesine sebep olmuş, Sason'daki Ermeni olaylarının ardından 1895 yılında hükûmetin bu konuyla ilgilenmek üzere kurduğu bir heyet Muş'ta toplanmıştır. Erzurum'daki Fransa, Rusya ve İngiltere konsolosları da bu toplantı için Muş'a gelip istişarede bulunmuşlardır. Bu yabancı müdahalelerinden cesaret alan Ermeni komiteleri 1901 ve 1905 yıllarında isyanları tekrar tekrar çıkarmışlar ve bu olaylar şehre önemli ölçüde zarar vermiştir. Muş ve özellikle de Surp Garabet Manastırı, Ermeni komitelerinin sığındığı önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu manastır içinde kurulan matbaa ile bir dergi çıkarılmış ve Ermeni milliyetçi hareketinin yayılması için çaba harcanmıştır.³ Böylece Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Muş ve çevresi Ermeni komiteleri için önemli bir tahrik merkezi haline gelmiş, başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa bölgedeki Ermeni komiteleri ile yakın temas içinde olmuşlardır. Bu durum savaş sırasında bölgede büyük Müslüman göçü ve katliamına sebep olacaktır.

Şehrin gelişimini olumsuz etkileyen bu asayiş olaylarından başka doğal afetler de nüfusun azalmasına sebep olmuştur. 3 Mayıs 1903'teki deprem de çevre köylerle birlikte şehirde hasara yol açmıştır.⁴

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan 1914 nüfus sayımına göre Muş Sancağı'nda nüfus durumu şöyledi: Müslüman: 99.548, Ermeni: 60.682, Ermeni Katolik: 2.699, Protestan: 530, toplam: 163.459. Muş Kazası'nın nüfusu: Müslüman: 30.254, Ermeni: 33.087, Ermeni Katolik: 2.699, Protestan: 530, toplam: 66.570.⁵

Birinci Dünya Savaşı yılları Muş için gerçek bir yıkım dönemi olmuştur. Ekonomik düzen bozulmuş, güvenlik sorunları baş göstermiş, nüfusun önemli bir bölümü göç ederek bölgeden ayrılmıştır. Savaştan sonra Bitlis Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir raporda, Muş Kazası'nda 15.000, Malazgirt Kazası'nda 2.000, Bulanık Kazası'nda 3.000 ve Varto Kazası'nda 12.000 olmak üzere Muş Sancağı'nda toplam 42.000 Müslüman vardı. Bu kazalarda toplam 514 Ermeni kalmıştı. Savaştan önce Muş Sancağı'nda mevcut olup göç eden Müslümanlar 150.000 ve tehcir ettirilen ve Ruslara katılan Ermeniler 65.000 nüfus civarındaydı.⁶ Bu bilgilere ek olarak, 21 Nisan 1919 tarihli başka bir raporunda Bitlis Valisi Mazhar Bey, Malazgirt ve Bulanık kazaları nüfusu hakkında şu bilgileri veriyordu: Malazgirt Kazası'nın savaş öncesi nüfusu tahminen 44.000, kurtuluştan sonra dönen Müslümanlar 2.000 ve kayıplar 29.000 nüfus. Geri kalan nüfus Ruslara iltihak eden, harbe iştirak eden ve çoğu ölen bir kısmının dönmesi beklenen Ermenilerden ibarettir. Bulanık Kazası'nın nüfusu 2.176 Türk, Kürt ve Çerkez'den ibarettir.⁷

³ Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyân: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları (1878-1923)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 29-30.

⁴ *TDV İslam Ansiklopedisi*, Metin Tuncel, Ankara: 2020, "Muş" maddesi.

⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 254-255.

⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), DH. SN. THR. 82/55, lef. 12-15.

⁷ BOA. DH. ŞFR. 626/131.

Muş şehrinde 1927 yılındaki nüfus sayımında sadece 4.227 nüfus bulunuyordu. Bu sayımda Muş Kazası: 21.499, Varto: 9.822, Ahlat: 7.959, Malazgirt: 6.966, Bulanık: 5.297 nüfusa sahipti. Muş merkezinin nüfusu daha sonraki dört nüfus sayımında da 10.000'e erişemediği gibi arada düşüşler de gösterdi.⁸ Görüldüğü üzere Muş ve çevresi savaş sebebiyle her yönden büyük bir yıkım yaşamış, göç savaşın en önemli sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

2. Göç ve Yeniden Yapılanma

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar, uzun ve kanlı savaşımlardan sonra 16 Şubat 1916'da Erzurum'u, bir gün sonra da Muş'u işgal ettiler. Bu bölgede bulunan 5'inci Tümen, Bitlis'i düşman işgalinden kurtarmak için karşı saldırıya geçmiş, 8'inci Tümen de aynı amaçla Muş istikametinde taarruz ederek beş gün devam eden savaştan sonra 8 Ağustos 1916'da Muş'u ele geçirmişti. Muş, 25 Ağustos 1916'da tekrar Rusların eline geçmiş ve 30 Nisan 1917'de ikinci defa ve kesin olarak Rus işgalinden kurtarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Muş'u kurtaran birliklere, II. Ordu Komutanı olarak komuta etmiş, böylece bölgedeki aşiret alaylarını ve bunlardan oluşturulan milis kuvvetlerini yakından tanıma imkânı bulmuştur.⁹ Muş, işgalden kurtulduktan sonra çatışmaların devam ettiği diğer cephelere oluşturduğu gönüllü birliklerle destek vermiş, bu desteği Millî Mücadele yıllarında da devam etmiştir.

Rus işgalinden cesaret alan Ermeni çeteleri bu işgali kolaylaştırmak için Muş, Bulanık ve Varto'da Müslüman köylerine baskınlar düzenlediler. Rusların desteklediği Ermeni komitalarından korkan halk Elazığ ve Diyarbakır taraflarına kaçmaya başladı. Bu sırada Varto'daki Hormek ve Lolan halkı Hınıs'taki Çörek Aşireti köylerine göçmüşlerdi. Bunların başında bulunan aşiret liderleri bir birlik kurup Ermenilere karşı koymuşlardı. Ermeniler iki gün sonra Varto ve Hınıs'tan çıkarken bu kazalardaki mühimmat depolarını ve zahire yığınlarını ateşe vermişlerse de Varto halkı ellerindeki silahlı kuvvetlerle bunlara yetişerek ambarları söndürmüş, sayısız miktarda silah ve erzak elde etmişlerdi. 1918 yılının ilk aylarından itibaren Ermeniler artık doğu illerini tamamen terk ederek Kars'a doğru çekiliyorlardı. Çünkü Erzurum ve Bitlis üzerinden harekete geçen askeri kıtalar ilerliyorlardı. Ermeniler Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş ve Pülümür'de karşılarına çıkan her şeyi tahrip ederek kaçıyorlardı.¹⁰

Rusların Van, Bitlis, Muş ve Erzurum'u işgali sırasında yapılan ve bizzat Ruslar tarafından itiraf edilen zulüm ve cinayetler öyle kötü bir şekilde yapılmıştı ki Müslüman ahali artık evlerinde kalmaya cesaret edemeyerek aç ve perişan olarak göçe başlamıştı. Doğu Anadolu bölgesinde bu şekilde Rus işgalinden kaçıp hicret eden Müslümanlardan 600

⁸ *Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrin-i Evvel 1927 Mufassal Neticeler*, Fasikül I, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1929, s. IV; Metin Tuncel, "Muş", s. 370.

⁹ Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, III/8 (Mart 1987).

¹⁰ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961, s. 109-111.

bin kişi ölmüştür.¹¹ Savaş sebebiyle Muş muhacirleri Anadolu'nun farklı şehirlerine dağılmışlar, en yakın bölge olan Siirt'ten Bursa'ya kadar olan sahaya yayılmışlar,¹² gittikleri şehirlerde birçok sorunla karşılaşmışlardı. Bazen muhacirin müdüriyetindeki memurların yolsuzluklarına şahit oldular¹³, bazen de açlık ve barınma sorunları ile karşı karşıya kaldılar. Urfa'da bulunan Muş muhacirlerinden Fazıl Efendi, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yaşadıkları güçlükleri şöyle dile getiriyordu:

“Acizleri Muş'ta büyük çiftlik ve arazi sahibi idim. Harp dolayısıyla Muş'un tahliyesi esnasında namus ve hayatımızı korumak uğrunda bunları ve bütün mülklerimi terk ile ailemle, 140 nüfus çiftçilerimle beraber Urfa'ya geldim. Bu çiftçiler için otuz beş adet çift alet ve hayvan tedarik ettim. Mahalli hükûmetten talebim üzerine tohumluk olarak 3.600 kilo buğday ve arpa verildi. Bunlar Suruç Kazası'nda terkedilmiş araziye ekildi. Bunlardan elde ettiğim mahsul ancak 60 nüfus ailemin bir aylık ihtiyacını karşılıyor. Bu sebeple tohumluk olmazsa bütün ailem açlıkla ve ölümlerle karşı karşıya kalacaktır. Muhacirlerin hayatlarının korunması sizin isteğinizdir. Çok az olan mahsullerimizden emsali gibi öşür ve tohumluk bedelinin alınmaması için mahalli hükûmete kesin emir verilmesi temennimizdir.”¹⁴

Bu yokluklar yanında bir de gidilen şehirlerde karşılaşılan baskılar muhacirleri başka yerlere gitmek ya da gitme talebinde bulunmak zorunda bırakıyordu. Maraş'ın Pazarcık Kazası'ndaki sekiz hane Muş muhacirleri adına Mustafa oğlu Mehmed, 24 Ağustos 1918'de Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek göç mahallindeki durumu şöyle tarif ediyor ve hayatlarının tehlikeden kurtarılması için başka bir köy veya şehre iâşe ve iskanlarını istiyordu:

“Muş mültecilerinden bulunuyoruz. Maraş Livası'na tabi Pazarcık Kazası Kosta Çiftliği'nde sekiz hane halk bir hanede birçok seneden beri oturmaktayız. İzdihamdan, su ve havanın imtizaçsızlığından hayli nüfuslarımız vefat ettiler. Bağ, tarla ganim gibi bir şey verilmedi. Üç ayda bir kere yalnız büyüklerimize yevmiye veriliyor. Şimdilik oturduğumuz haneden dahi asker firarisi cebren çıkarıp bir aydan beri çoluk çocuğumuzla sokak ortasında güneş, rüzgâr içerisinde kalmışız. Gerek açlıktan ve gerekse meskensizlikten hepimiz öleceğiz...”¹⁵

Muş'un Rus işgalinden kurtarılmasından sonra muhacirlerin geri dönüşlerine müsaade edilmiş, 23 Nisan 1918'de Siirt'te bulunan Muş muhacirleri Bitlis yoluyla Muş'a gönderilmiştir.¹⁶ Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey bir yandan vilayetin idari kadrosunu tamamlamaya çalışırken diğer yandan da dönen muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermeye,

¹¹ *Talât Paşa'nın Anıları*, (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 31.

¹² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 272-0-0-11/12-35-12.

¹³ BOA. DH. İ. UM. EK.: 46/53.

¹⁴ BCA. 272-0-0-11/12-39-1.

¹⁵ BCA. 272-0-0-11/12-39-19.

¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 582/82.

uygun mekânlara iskân etmeye çalışıyordu. Zira bu sırada Muş kasabasında ancak on beş bina vardı ve bunlar da askeriyeye terk edilmişti, hükûmet binası bile yoktu. İnşaat işlerinden anlayan biri bulunabilse elli binanın oturabilecek hale gelebileceği, mevcut ahalinin pek az un ve tohumluğu olduğu, mevcut halin iâşe ve iskâna müsait olmadığı görülüyordu.¹⁷

Muş merkez ve Bulanık Kazası ile aynı durumda olan Varto Kazası da istilaya maruz kalmış, Ermeniler tarafından yapılan mezalim sebebiyle işe yarar erkek kalmamış, elde edilen zahire halka yetmemeye başlamıştı. Bu yüzden 7 Eylül 1918'de Dahiliye Nezareti'ne müracaat eden Vartolular zahireden öşür nispetinde yapılan alıntidan sarfınazar edilmesini istiyorlardı.¹⁸ Bu tür vergi muafiyeti ve tohumluk, iâşe, erzak talepleri Muş ve kazalarından Millî Mücadele boyunca devam edecekti. Maddi imkânsızlıklar bu taleplerin yerine getirilmesini engelliyordu. Bitlis Valisi Mazhar Bey 21 Eylül 1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta, "Muş ahali gelmeye başlamıştır, halkın yiyecek durumu çok kötü durumdadır. Muş mutasarrıf ve muhasebecisinin müştereken mesuliyeti altında olan ve muhtaçlara zahire satın alınmak üzere Muş'a iki bin lira gönderilmesine müsaade edilmesi" talebinde bulunuyordu.¹⁹ Eğer ahaliye tohumluk ve yemeklik verilmezse başka yerlere göç etmeye başlayacaklarından bahseden Vali, 18 Kasım 1918'de "ihtiyaçların Vilâyât-ı Müstahlasa tahsisatı çerçevesinde civar illerden karşılanabileceği ve bu konuda adı geçen illerin müfettiş-i umumiliğine tebligatta bulunulduğu" cevabını alıyordu.²⁰ Ancak civar illerin durumu Bitlis ve Muş'tan farklı değildi.

1918 yılının son aylarında bölgede dehşetli bir açlık baş göstermiş, takatten düşen birçok köylü açlıktan ölmüştü. Bu açlık en fazla Varto'da hissediliyordu. Varto halkı 1919 ilkbaharında kervanlarla Diyarbakır ve Siverek gibi ekin yerlerine giderek bir miktar zahire getirmiş ve bazı evler ilkbaharda birer darı ve çavdar tarlası ekebilmişlerdi.²¹

İşgalden kurtarılmış olan vilayetlerin durumu Meclis-i Mebusan gündemini epey meşgul etmiş, bölgenin imarı için on milyon liranın bütçeden ayrılması kabul edilmiş, bunun temini ve sarfında gecikmeler yaşanınca, 7 Kasım 1918'de Erzincan Mebusu Halit, Muş Mebusu İlyas Sami, Trabzon Mebusları Naci, Hafız Mehmed, Gümüşhane Mebusu Rıza, Hakkâri Mebusu Mehmed Munib, Lazistan Mebusu Sırrı beyler Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne verdikleri takrirde, Vilâyât-ı Şarkıyye'deki tahribatın tazmini için düşünülen on milyon liranın sarfına başlanmadığını, hakkını almakta bu kadar ihmal ve perişan halin devamının mühim durumlar ortaya çıkaracağını bildirerek bu durumun açıklanmasını hükûmetten isteyeceklerdi.²²

¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 592/97.

¹⁸ BOA. DH. İ. UM. 20/12.

¹⁹ BOA. DH. ŞFR. 596/64.

²⁰ BOA. DH. İ.UM. 20/12.

²¹ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, s. 109-116.

²² BEO. 4542/340589.

Muş'tan ahali adına Hacı Dulkadirzade Hacı Derviş ve Mustafa imzalarıyla Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta, kış geldiği halde durumlarının düzeltilmediği, ölümle karşı kaşıya kaldıkları bildiriliyordu. Bu ve benzeri taleplerin artması üzerine 2 Aralık 1918'de hükûmet, Muş'ta muhtaç durumdaki ailelerin askerlik, öşür ve mubayaanın tecil ve istisna edilmesi ile iâşe yardımı yapılmasını kararlaştırıyordu.²³ Rus istilası üzerine bütün mülkünü kaybeden ve otuz nüfus ailesi ile birçok zorluklar yaşayarak memleketine dönmüşse de otuz bin lira kıymetindeki arazi ve emlakini harap bir halde bulan ve aldığı borçlar yüzünden de zor durumda kalan Muş ahalisinden Nasrullah Sırrı imzalı Padişaha çekilen 4 Temmuz 1919 tarihli telgrafta yardım talep ediliyordu.²⁴

Bitlis Valisi Mazhar Bey 23 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, iâşe, imar ve ziraat hakkındaki müracaatlarından bir netice hasil olmadığından bahisle muhtaç ahali için ekmeklik ve tohumluk satın almak üzere iâşe işinin hızlandırılmasını istiyordu.²⁵ Muş Mebusu Ahmed Hamdi Bey, 1 Ocak 1921'de TBMM Riyaseti'ne verdiği teklifte; düşman işgalinden kurtulan Muş'a bağlı kazalar halkının vergiden muafiyet sürelerinin üç yıl daha uzatılmasını istemiş, ancak bu teklif Maliye Vekâleti tarafından; şimdiye kadar Muş'un savaş sebebiyle olan zararlarının karşılandığı ve bütçenin imkânı olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Ancak halkın tohumluk, ziraat alet ve ihtiyacının karşılanması için bütçeye ilaveler yapılacağı ifade edilmişti.²⁶

1921 yılı geldiğinde Muş muhacirlerinin dönüşleri devam ediyordu. Haziran ayında Göksun'da bulunan Muş muhacirleri yerlerine dönene kadar Sivas Kangal'da ikamet edeceklerdi ve bunlara emval-i metrukeden (terk edilmiş mallardan) yardım edilecekti.²⁷

Muş'ta zirai mükellefiyet konularının gereği gibi uygulanmadığını 21 Mart 1923'te Meclis gündemine taşıyan Muş Mebusu Osman Kadri Bey, bu konuda Müdafaa-i Milliye ve İktisat vekillerinden cevap istiyordu.²⁸ Aynı gün Maliye Vekâleti tarafından Muş ilindeki muhtaç çiftçilere verilen tohumluk bedelinin tahsilinin ertelenmesi, Muş'un Rus ve Ermeni zulmünden çok çektiği gerekçesiyle kabul edilmişti.²⁹

Geri dönüş kararı sadece Müslüman göçmenler için değil Ermeni göçmenler için de geçerliydi. Hükûmet daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan bunların dönüşüne müsaade etmişti. Bitlis Valisinin 13 Mart 1919 tarihli sorusunu 7 Nisan'da cevaplandıran Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Muş'taki Ermeni çocukları ile kendi yurtlarına gitmek isteyen diğer Ermenilerin iâşe ve sevk masraflarının muhacirin tahsisatından karşılanacağını, bu sevk için çabuk gerçekleştirilerek uzun

²³ BOA. DH. İ.UM. 20/12.

²⁴ BOA. İ. DUİT. 118/79.

²⁵ BOA. DH. ŞFR. 622/42.

²⁶ BCA. 30-10-0-0/136-974-2, Ek: 125.

²⁷ BCA. 272-0-0-12/38-32-9.

²⁸ BCA. 30-10-0-0/5-30-22, Ek: 6.

²⁹ BCA. 30-10-0-0/214 - 449 - 1, Ek: 260.

müddet işleri yüzünden hazinenin zarara uğratılmamasını, gelecekleri barındırmak için de tahsisat-ı fevkaladeden Bitlis Vilayeti emrine havalename gönderilmesini istiyordu.³⁰ Ermenilerin hem Anadolu içindeki hareketlilikleri hem de Suriye ve Rusya'dan dönüşleri 1921 yılında da devam edecekti. 6 Şubat 1921'de TBMM Dahiliye Vekâleti'ne müracaat eden Muş Mutasarrıfı Mehmed Ali Bey, ilkbaharda Muş'a gelecek beş yüz hane Revan muhacirlerinin iskan masraflarının 1921 yılı bütçesine ilave edilmesini istemiş, istenen ödeneğin sonraki yıl bütçesinden gönderileceği cevabını almıştır.³¹

Muş halkı bu yokluklar içerisinde İstanbul'dan yardım talep ederken İstanbul da Anadolu şehirlerinden ihtiyacını gidermeye çalışıyordu. Dahiliye Nezareti'nden Muş Mutasarrıflığı'na 31 Ağustos 1919'da gönderilen bir yazıda, Muş Livası'nda külliye ağız kömürü olduğu anlaşıldığından bunun kalitesinin ve miktarının bildirilmesi ve İstanbul'a nakli hakkında mütalaa istenerek, un da varsa bunun ulaştırılması isteniyordu.³² Muş ahalisi harp sırasında ordu için gerekli olan maddi destekte de bulunmuşlardı. Ancak bunların Millî Mücadele döneminde karşılıkları da istenecekti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Muş eşrafından Mehmet Ali Efendi tekâlif-i harbiye icabı olarak orduya gıda maddesi yardımında bulunmuştu. Muş Mebusu Osman Kadri Bey, 1923 Mart'ında bu konuyu gündeme getirerek bunun bedelinin ödenmesini istemişti.³³

İşgalden sonra Muş ve çevresinin yeniden ihyası için yapılan harcamalardan misyonerler de yararlanmak istemişlerdi. İşgalden kurtarılan vilayetlerin ihyası için tahsis olunan beş milyon lira hakkındaki kararname ve nizamname hükümlerinden Van ve Muş'taki Alman hayır müesseselerinin yararlanıp yararlanamayacağına dair Almanlar tarafından yapılan başvuruya verilen cevapta, bu paranın kişi ya da müesseselere verilemeyeceği, tahrip olan sahada yeni köy kurmak, ziraatı başlatmak, tohumluk, ziraat aleti almak gibi alanlara harcanacağı bildirilmiştir.³⁴

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, savaş sebebiyle harap olan Muş ve kazalarının kendilerini siyasi, iktisadi ve sosyal yönden toparlayabilmeleri maddi imkânsızlıklar ve insan faktörü sebebiyle onlarca yıl sürecektir.

3. Muş'ta Mülki Yapılanma

Muş ve çevresinin işgalden kurtarılmasından sonra, 30 Mart 1918'de, Siirt'te bulunan Bitlis Vali Vekili Cevdet Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, Muş Sancağı düşmandan temizlenmiş olduğundan hükûmetin tesisi için mutasarrıf ile Varto, Malazgirt, Bulanık ve Bitlis'e bağlı Ahlat kazalarının kaymakamlarının hemen

³⁰ BOA. DH. ŞFR. 98/59; 620/47.

³¹ BCA. 272-0-0-12/38-30-10.

³² BOA. BEO. 4589/344105.

³³ BCA. 30-10-0-0/5-30-23, Ek: 6.

³⁴ 13 Temmuz 1918-28 Ocak 1919. BOA. HR. SYS. 2455/85.

gönderilmesini talep ediyordu.³⁵ Bu talepten iki hafta sonra 14 Nisan 1918'de Muş Mutasarrıflığı'na Mardin Mutasarrıfı Kadri Bey tayin edildi.³⁶ Kadri Bey üç ay sonra görevine başladı.³⁷ Yeniden teşkilat için yüz neferden ibaret olan Muş Jandarma Taburu Siirt'ten Muş'a taşındı,³⁸ Tahrirat Müdürlüğü'ne ve Muhasebeciliğe tayinler yapıldı.³⁹ Ancak Mütareke'nin imzalanması üzerine İstanbul'da başlayan tehcir tutuklamaları ve kovuşturmaları doğu bölgelerindeki idari işlerde aksamalara sebep oldu. 28 Mart 1919'da Memurin ve Sicill-i Ahval Müdüriyeti'nden Bitlis Vilayeti'ne çekilen telgrafta, Muş Mutasarrıfı Kadri Bey'in azledildiği ve tehcir meselesinden dolayı yargılanacağından koruma altında İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.⁴⁰ Vali Mazhar Bey, Muş Mutasarrıflık vekâletini ifa etmek ve Kadri Bey'i sevk ettirmek üzere Bitlis Vilayet Mektupçusu Vehbi Bey'i Muş'a gönderdi. Kadri Bey koruma altında Bitlis Valisi tarafından 6 Nisan'da yola çıkarıldı.⁴¹ Muş Mutasarrıf Vekili Vehbi Bey kısa sürede şehirde işleri yoluna koydu. Bölgeyi ve halkı yakından tanıyordu ve Muş ulema ve eşrafı da kendisinin bu göreve asaleten atanmasını Vali'den istemişlerdi.⁴² Ancak bu talebe rağmen 27 Nisan 1919'da Muş Mutasarrıflığı'na Hudeyde eski Mebusu Mustafa Fehmi Bey tayin edildi.⁴³ Eski bir mebusun işgalden kurtarılmış, harap haldeki Muş'a tayini bir sorun gibi görünüyordu, nitekim Mustafa Fehmi Bey'in bu göreve gitmediği 4 Kasım 1919 tarihli şu kayıttan anlaşılıyor: "Muş Mutasarrıflığı'na tayin edilen ve memuriyet mahalline gitmeyen Mustafa Fehmi Bey'in, aldığı harcırahın kendisinden hükmen tahsili."⁴⁴ Bu gelişmelerden sonra Muş Mutasarrıflığı'na Mehmed Ali Bey tayin edilecektir.

Vali Mazhar Bey de azledilince yerine vali olarak Mehmed Ziya Bey atandı ve o da Muş, Siirt ve Genç mutasarrıflıklarına uygun idarecilerin atanması ile ilgilendi, 3 Temmuz 1919'da Muş Mutasarrıflığı'na atanan Fehmi Bey'in görevine hemen başlamasını, Siirt ve Genç mutasarrıflıklarından birine de Mektupçu Vehbi Bey'in tayinini talep etti. Muş mutasarrıfının yolda olduğu ve Siirt ve Genç mutasarrıflıklarına münasiplerinin tayin edileceğine dair cevap aldı. Varto'ya ilk tayin edilen Kaymakam Muşlu Bedirhan Efendi idi.⁴⁵

³⁵ BOA. DH. ŞFR. 580/165.

³⁶ BOA. BEO. 4511/338295; BOA. İ. DUİT. 42/81.

³⁷ BOA. DH. ŞFR. 89/81.

³⁸ BOA. DH. ŞFR. 582/83.

³⁹ BOA. DH. ŞFR. 582/126; 87/12.

⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 97/321.

⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 623/83; 625/24. Elazığ Valisi Ali Bey, 26 Nisan 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Muş'tan İstanbul Divan-ı Harb-ı Örfisine gönderilen Kadri Bey ile Halil Efendi'nin jandarma muhafazasında Malatya'ya sevk edileceği, firarlarına meydan verilmemesi ve derhal sevkleri Malatya Mutasarrıflığı ile Sivas Valiliği'ne de tebliğ edildiğini bildiriyordu. (BOA. DH. ŞFR. 627/44)

⁴² BOA. DH. ŞFR. 627/26.

⁴³ BOA. BEO. 4570/342744.

⁴⁴ BOA. DH. HŞ. 4/1.

⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 636/28; 101/10.

Elimizdeki kayıtlara göre 1921 yılından sonra Muş Mutasarrıflık makamı ile ilgili şu gelişmeler yaşandı: 13 Haziran 1921'de TBMM İcra Vekilleri Kararı ile su-i hali keskinleşen Genç Mutasarrıfı Abdurrahman Bey azledilerek yerine Muş Mutasarrıfı Mehmed Ali Bey atanırken Denizli İkinci Sınıf Mutasarrıfı olan Fahreddin Bey de Muş'a mutasarrıf olarak tayin edildi.⁴⁶ 13 Ağustos 1922'de Muş Mutasarrıfı Asım Bey sıhhi durumundan dolayı istifa etti, yerine Siverek Mutasarrıfı Halet Bey naklen tayin edildi.⁴⁷ 16 Ağustos 1923'te Muş Mutasarrıfı Halet Bey Erzurum mebusluğuna seçildiğinden Muş Mutasarrıflığı'na Safranbolu Kaymakamı Ziya Bey tayin edildi.⁴⁸

Bölgede idari kadrolara atanacak vasıfta memur bulmakta zorluk çekiliyordu. Var olan memurların da yolsuzlukları görülüyordu. Mazhar Bey'in Bitlis Valiliği döneminde, Varto Kaymakamı Ali Sabri ve Mal Müdürü İsmet Efendi ile diğer memurlar hakkında yapılan tahkikat neticesinde suiistimalleri ortaya çıkmış ve bu kişiler işten el çektirilmişlerdi.⁴⁹ Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Varto Şubesi Reisi Kasım Bey, 18 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, savaş sebebiyle her türlü fedakarlığı yapan ve devletin yanında savaşan aşiret ahalisinin ve dönüp gelen muhacirlerin içinde buldukları sefalet ve açlığa, zahire dağıtımında görevli memurların yaptıkları yolsuzlukların sebep olduğunu bildirerek insanların açlıktan ölmelerinin önüne geçmek için adliye memurlarının zahire dağıtımını işine el atmalarını gerektiğini yazıyordu.⁵⁰

İdari açıdan Bitlis Vilayeti'ne bağlı olarak yönetilen Muş Sancağı bu dönemde birçok sorunla karşılaştığından müstakil bir hale dönüştürülmesi Muş siyasi temsilcileri tarafından dile getirilecekti. Muş Mebusu Osman Kadri Bey, 1 Ağustos 1920'de TBMM Başkanlığı'na sunduğu bir yazıda bu durumu şöyle ifade ediyordu:

"Vilayet teşkilatının vatanı yönetmek üzerinde faydalı bir etken olmadığını düşünen muhterem icra heyeti livaların müstakil idaresi hususunda imkânın müsaadesine göre gerekli düzenlemelerin yapılmasının iyi olacağını anlamıştır. Bu müjdeli durum karşısında bir açıklamaya lüzum görmemiştim. Bugün aldığım bir malumat bu açıklamamı lüzumlu kıldı. Muş Sancağı senelerden beri bu hayal arkasında koşmuş, binlerce lirasını bu uğurda sarf etmiş; ihtiva eylediği beş kazasıyla beraber vilayet ile ihtilaflarla mücadele etmiş; bir türlü sesini duyurmaya kadir olamamış. Acı bir tahammül ile çok zorluklar yaşamıştır. Kaydetmek gerekir ki, memleket yıkılmış ve bir yığın enkaza dönmüş olduğu halde bile yine fikirlerini açıklamaktan çekindiğim tahammülsüz darbelerine maruz bulunmaktadır. Hangi vilayete bağlı olmaktan cidden doyum hasıl olmuştur. Vatanın hayat ve memat yaşadığı bu sırada kendi yağımızla kavrulmayı istemekteyiz ve başkaca vilayetin yükünü taşımaya takatimiz kalmamıştır. Livamız farklı

⁴⁶ BCA. 30-18-1-1 /3 - 24 - 13, Ek: 71-30; 30.18.1.1/3.24.8..

⁴⁷ BCA. 30-18-1-1/5-24-6, Ek: 71-80.

⁴⁸ BCA. 30-18-1-1/7 - 28 - 14, Ek: 50-4.

⁴⁹ 19 Ocak 1919. BOA. DH. ŞFR. 610/113.

⁵⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 52/19.

devirlerde devletin siyasi ve idari hayatı uğruna kan, can vermiş fedakâr bir vatan parçası olduğuna göre bir dakika evvel Bitlis'ten ayrılarak istiklalini temin gibi bir mürüvvetin de şu anki icra heyeti tarafından kararlaştırılmasını çırpınarak arz ve rica ederim. Böylece memleketin saadet hayatı yaşamasını temin edeceğimi de temin eylerim.”⁵¹

Osman Kadri Bey'in bu müracaatından dört gün sonra, 5 Ağustos 1920'de TBMM İcra Vekilleri Heyeti Karahisarışarki, Gümüşhane, Muş ve Aydın sancaklarının müstakil olarak idare edilmelerine karar vermiştir.⁵² Ancak bu yeni idare içerisinde bazı sıkıntılar da görülmüş, Muş Mebusu Osman Kadri ve Ali Rıza Beyler TBMM'ye sundukları önergede; “Genç, Siirt, Muş vilayetlerinin mülki taksimatında sıkıntılar yaşanmaktadır, Sason'a çok yakın olan yerler Genç'e bağlıdır, bunların düzenlenmesi gerekmektedir, halk perişan oluyor”⁵³ diyeceklerdi. Bölgedeki idari düzenlemeler, siyasi, askerî ve ekonomik meselelerden dolayı Cumhuriyet dönemi boyunca devam edecekti.

Şehir işgalden kurtarıldığında ne bir hükûmet binası ne de diğer idari binalar mevcuttu. Bunun için Bitlis Valisi Mazhar Bey bir binayı hükûmet binası ve başka bir binayı da hapishane olarak kiralamıştı. Siirt'te hapishane olmadığından mahpuslar Muş'a taşınıyordu. Hâlbuki Muş Hapishanesi'nde soba ve mangal olmadığı gibi sıhhat açısından da iyi değildi. Muş Hükûmet dairesi için aylık üç bin kuruş ödeniyordu. 1919 Temmuz'unda Vali Ziya Bey, kiralık olan Muş Hükûmet binası için bin kuruşun gönderilmesini Dahiliye Nezareti'nden istiyordu.⁵⁴ Muş Çarşı Polis Karakolu'nun aylık kirası ise 300 kuruştur.⁵⁵

Bütün bu masraflar ve bunların karşılığının ödenmesi, merkezi bütçeye bir yük oluşturuyordu. Mütareke döneminde doğu için maddi kaynak bulmak çok zordu. Bitlis Vali Vekili Vehbi Bey 20 Aralık 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir şifrede, Mutki Kazası memurlarının beş aydan beri maaş alamadıklarından memuriyetlerine son vereceklerini üzüntüyle söylediklerini ve Muş Jandarma Tabur efradının da bu fikirde bulunduğundan acilen para gönderilmesi gerektiğini bildiriyordu.⁵⁶ Bu parasızlık işi nihayetinde büyük bir krize sebep olacaktı. Bitlis Valiliği maliyesi için Erzincan ve Erzurum mal sandıklarından verilen yirmi bin liranın getirilmesi için gönderilen mutemet memurlarının Muş Livası'nda önleri kesilerek ellerindeki paraya zorla el konulmuştu. Yol kesme ve gasp işini yapanlar silahlı memurlar ve jandarmalardı. Bu memurlar ve jandarmalar gasp ettikleri paranın tamamını kendi maaşlarına saymışlardı. Bu işin başında ve teşvikçilerinden olduğu anlaşılan mutasarrıf vekâletinde bulunan Muş kadısı, jandarma tabur kumandanı, muhasebeci vekili ve mahkeme-i bidayet ceza reisinin

⁵¹ BCA. 30-10-0-0/66-439, Ek:73.

⁵² BCA. 30-18-1-1/1-8-11, Ek: 73-11.

⁵³ 2 Aralık 1923. BCA. 30-10-0-0/6-33-12, Ek: 6.

⁵⁴ BOA. DH. MB. HPS. 48/8.

⁵⁵ BOA. DH. EUM. MH. 201/66.

⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 654/82.

görevlerine Bitlis Vali Vekili Vasfi Bey tarafından son verilmiştir. Vasfi Bey'e göre, devlet ahlakı ile bağdaşmayan böyle başıbozuk bir hareketin memleketi idare etmesi gerekenler tarafından yapılması acayip bir iş olmuştur. Vali bu krizden sonra, Bitlis'te mutasarrıflık yapacak başka kimse olmadığından, mutasarrıflık vekâletine Merkez Müddei-i Umumisi Ali Hikmet Bey'in gönderilmesine müsaade istemiştir.⁵⁷ Yeni atamalara rağmen Muş'ta idari kadrolarda yaşanan sıkıntılar Millî Mücadele boyunca devam etmiştir.

4. Asayiş ve Hallo İsyanı

Millî Mücadele yıllarında Muş ve çevresinde asayiş sağlamakta zorluklar çekilmisti. Bu yüzden işgalden kurtarılmış olan Muş için asayiş sağlayacak idari düzenlemelere de ihtiyaç duyuluyordu. İlk olarak 5 Temmuz 1918'de Malatya'da eşkiya takibiyle görevli talimgâh Muş'a nakledildi.⁵⁸ 10 Ekim 1918'de Bitlis merkez, Siirt ve Muş taburlarına birer tabur kumandanı ve her taburda yüzbaşı ve mülazım-ı evvel olarak üçer zabıt gönderilmesi Vali Mazhar Bey tarafından talep edildi.⁵⁹ Mazhar Bey hem asayiş sağlamak hem de gelişmekte olan uluslararası olaylar hakkında aşiret reislerini bilgilendirmek ve nasihatlerde bulunmak için vilayeti devir ve teftiş etmeye gayret ediyordu.⁶⁰ Siirt, Şırnak, Erüh, Pervari, Garzan, Muş, Sason ve Mutki'de Kürt aşiretleri ile ahali arasındaki haset ve husumetten dolayı buralarda kuvvetli birer askeri müfreze yerleştirilmesine ihtiyaç vardı.⁶¹

Gerekli tedbirler alınmadığından mutasarrıflıkta asayiş olaylarında artış yaşanmaktaydı. 1919 yılı Temmuz ayında Muş liva merkezinde iki katlı, dört ahz ve gasb, ve iki sirkat, iki darp, vuku bulup failleri kısmen yakalanmıştı. 1919 yılı Eylül ayında ise Muş kasabasında bir katlı, altı darp ve cerh, üç sirkat, bir ahz ve gasb, bir mecruhen vefat, cürümleri işlenmiş, failleri kısmen yakalanmış, kısmen de aranmaktaydı. Bu veriler Muş'ta asayişin komşu sancaklara göre iyi olmadığını gösteriyordu.

Asayiş sağlamak konusunda aşiret alaylarından da istifade edilmekle beraber bunları kontrol altında tutmak da zordu. Bu sırada bölgede millî birlikler kurularak Doğu Cephesi'nde Ermenilerle savaşa gönderildiler, bazı aşiretler bu çağrıya uymamışlardı. Varto'daki Hormek ve Lolan aşiretleri de bunlardandı. Bölgedeki aşiret kuvvetlerinin başında Cibranlı Halit vardı ve Kâzım (Karabekir) Paşa'nın talimatına göre hareket ediyordu. Daha sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Kürt bağımsızlık davasına dönecek olan Halit Bey, kendisine itaat etmeyen bazı aşiretleri kuvvetlerine dahil etmiyordu.⁶² Halit

⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 660/71.

⁵⁸ BOA. DH. EUM.6.Şb 40/ 62.

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 597/136.

⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 625/30.

⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 636/108.

⁶² M. Şerif Fırat'a göre, Mustafa Kemal Paşa'nın emri gereği bu alaylar, gizliden Kürt istiklali fikrini yürüten Cibranlı Miralay Halit'e bağlanmışlardı. Bu zat bu savaşa katılmadığı gibi Varto'daki Hormek ve Lolan aşiretinden kurulan 700 kişilik bir millî kuvvetin cepheye sokulmamasını Kâzım (Karabekir) Paşa'dan

Bey davetine icabet etmedikleri gerekçesiyle Hormek ve Lolan köylerine karşı saldırıya geçmiş, köylüler kaçarak Varto merkezine toplanmışlardı. Halit Bey ilk hareketinde başarılı olamamış ve mağlubiyetle dönmüştü. Varto telgraf merkezine gelerek Hormek aşiretinin ve ağalarının millî hükûmete karşı isyan ettiklerini ve bu maksatla kendisine ve Varto hükûmet merkezine saldırdıklarını Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Erzurum'da bulunan Kâzım (Karabekir) Paşa'ya birçok delillerle bildirmişti. Halit Bey'in adamı olan Varto Kaymakamı bu şikâyetleri tasdik ederek tedip kuvvetlerinin gelmesine yardımcı olmuştu. Kâzım (Karabekir) Paşa'nın emriyle Erzurum'dan Binbaşı Nazım Bey 100 asker, 2 top, dört makineli tüfek ve dört zabıt ile Muş ve Genç mutasarrıfları, Hınıs Kaymakamı ve jandarmaları, Muş Jandarma Kumandanı Binbaşı Resul Bey ve jandarmaları, Genç ve Çapakçur jandarma kuvvetleri ve Cibranlı Halit kuvvetlerinden ibaret olan 1.200 kişilik bir kuvvet toplanmıştı. Bu başkaldırı hareketine Hallo İsyanı adı verilmişti. Muş Mutasarrıfı Mustafa Fehmi Bey ilk önce isyanın şeklini anlamak için askeri zabitan ve küçük bir kuvvetle köyüne giderek Hallo ile görüşmüş ve burada köy muhtarlarını dinleyerek bunun basit bir aşiret kavgası olduğunu anlamış, bütün halk hükûmete muti olduklarını beyan etmişlerdi. Muhtarlar da Cibranlı Halit'in Hamidiye alaylarını isyan ettirmek niyetinde olduğunu anlatmış ve isyan hazırladıkları ile ilgili mazbataları mutasarrıfa vermişlerdi. Mutasarrıf işi Kâzım (Karabekir) Paşa'ya telgraf çekerek bildirmişti. Halit Bey, Paşa'ya çektiği telgraflarda mutasarrıf ve zabıtların aşiretler tarafından aldatıldığını ileri sürerek eski dileklerinde ısrar etmiştir. Nihayet Kâzım Paşa halkın cehaletini kabul edip yalnız Hallo ve arkadaşlarının tenkili için kati emir vermiştir. 1920 Temmuz ayının son günlerinde de bu ayaklanma bastırılmıştır.

Muş Mutasarrıfı Muş'a ve Nazım Bey Erzurum'a dönerken Hormek ve Lolan muhtarları hazırladıkları mazbatalarını orduya verip, Cibranlı Halit'in millî hükûmete karşı bir isyan çıkarmak istediğini ve Kürt istiklali için çalıştığını, Hormek ve Lolan halkının kendisine uymadıklarından hem onlara saldırdığını ve hem de onların hükûmete isyan ettiklerini iddia ettiğini anlatmışlardı. Bu durum karşısında Kâzım (Karabekir) Paşa, Hallo için idari bir af çıkarmış, Hallo iki hafta sonra Muş Mutasarrıfı'na aman dileyip evine dönmüştü. Halit Bey Muş adliyesinde bulunan dostlarına müracaat ederek köy basma ve yedi adamını öldürme hadisesi ile Hallo'yu tekrar mahkemeye vermiş, dinlettiği yüzlerce şahitle Hormek ve Lolan halkından 70 kişiyi gıyaben idama mahkûm ettirmişti. Bu hadiseden sonra Cibranlı Halit Bey'in millî hükûmete karşı cephe aldığı kolorduda görülmüş, bölgedeki aşiretlerin başından alınması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum'a

rica etmiş ve bunların cephede hıyanet yapacaklarını söyleyerek Paşa'yı kandırıp bu millî kuvvetleri geri çevirmişti. Hormek ve Lolan aşiretleri haftalarca Varto telgraf merkezinden telgraf çektikleri halde kendilerine cepheye gitmek için izin verilmemiş, Halit Bey'in ortaya attığı o iftira bu halkı savaştan mahrum bırakmıştı. Cibranlı Halit, Varto hükûmet teşkilatını emrinde tutuyor ve istediği gibi harekete geçiriyordu. Bütün Hamidiye alay komutan ve ağaları son kararını vermişlerdi, Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya destek vereceklerdi. Cibranlı Halit Bey Varto merkezinde ve akrabası Binbaşı Kasım Lolan aşiretinin Karaç köyünde oturuyordu. Bu işi gizli olarak konuşmak için kendisi Karas köyüne gitti, 15 Haziran 1920 günü Hormek Ağalarını, eşrafını bu köye davet edip uzun uzadıya bir nutuk söyledi. Halit Bey nutkunda Kürtlerin bağımsızlık için yürümelerini istedi. Lolan ve Hormek aşiretleri bu talepleri reddettiler. (Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, s. 112.)

çağrılarak miralaylık rütbesi üzerine kalmak şartıyla Kolordu divan-ı muhasebat komisyonu reisliğinde görevlendirilmek üzere Erzurum'da alıkonulmuştur (19 Ağustos 1920).⁶³

Aşiretler arasındaki bu mücadeleler bölgedeki en önemli asayiş sorunuymdu ve bu durum Millî Mücadele boyunca devam edecekti. TBMM İcra Vekilleri Heyeti 27 Mart 1923'te, bozguncu fikir ve davranışların olması sebebiyle Dersim ve Muş'ta birer taburluk asker bulundurulmasına karar verecekti.⁶⁴

Yol kesicilik, hırsızlık ve adam öldürme olayları kaza dahilinde süregelen bir olay haline gelmişti. 14 Aralık 1919'da Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine müracaat eden Çerkez muhacirlerinden bir kısmı, ticaretle uğraşan Çerkez muhacirlerine taarruz edip, iki kişiyi katleden, diğerlerini yaralayan, paralarını ve mallarını gasp eden Bulanık Kazası'ndan Yusuf Alizade Halid ile adamlarının yakalanmasını ve malların geri alınmasını istiyorlardı. Bu talep bir tebligat olarak Bitlis Vilayeti'ne iletiliyordu.⁶⁵

Bu tür çetecilik ve gasp olayları, 1925 yılında bölgede yaşanacak gelişmelerle farklı bir hale dönüşecekti.

5. İktisadi Hayat

Muş Vilayeti iyi bir ziraat merkeziydi, Murat Nehri'nin kolları ile sulanan bu topraklar çok münbetti. Bundan dolayı Muş ovasına "Altın Ova" denirdi. Hayvan yetiştirme bakımından da önemli bir bölge olan Muş ovasında bölgenin en iyi sığırları yetişirdi. İhraç maddeleri, hububat, hayvan, hayvan derileri, hayvansal yağ, peynir, yün, tütün ve fasulyeydi. 1909 yılı istatistiklerine göre sancakta 41.922 sığır, 33.850 koşu öküzü, 13.048 manda, 7.003 koşu mandası, 338.490 koyun, 133.095 kıl keçisi vardır. Ayrıca 10.956 adet at, 432 katır, 5.710 eşek de sancakta yük ve binek hayvanı olarak kullanılmaktadır. Bölgede Siirt ve Gevaş ile birlikte Muş tütünü meşhurdu, Muş Sancağı dâhilinde Mutki ve Sason'da bol miktarda tütün yetişirdi. Tütün, biraz kalitesiz olmasına rağmen Muş ve çevresinde temel ticaret ürünüydü.⁶⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nin tipik özelliklerini taşıyan Muş ve köylerinde ekonomik yapı, coğrafi ve tarihi nedenlerle çok ağır ilerlemiştir. Muş köy ve kasabalarını dolaşan seyyahlar, sosyal ve iktisadi hayatta, geçmiş zamanlardan beri birçok şeyin değişmeden sürdüğünden bahsetmişlerdir. Gerek günlük hayat ve gerekse de maddi varlıklar bakımından insanlar İbtidaî bir yaşam sürdürmekteydi. Köy toplumu teşkil eden Müslüman Kürtler ve Hıristiyan Ermeniler, bazen aynı köyde bazen de komşu köyler şeklinde birlikte yaşamaktaydı. Müslüman ve Ermeni halk arasındaki ilişkilerde din

⁶³ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s. 904; Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, s. 118-122.

⁶⁴ BCA. 30-18-1-1/7-13-16.

⁶⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ. 28/3.

⁶⁶ Hidayet Kara, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 198; Çağlayan, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş", s. 256.

değil, gelenekler belirleyici role sahipti. Ermeniler yerleşik bir hayat biçimine sahip olup tarım ve hayvancılıkla geçinmekteydi. Kürtler ise kuvvetli bir sosyal dayanışma içinde aşiretler halinde yaşamaktaydı. Kürtlerde daha çok yarı göçebe yaşam mevcut olup esas geçim kaynakları besledikleri hayvan sürüleriydi.

Sultan II. Abdülhamid döneminde teşkil edilen Hamidiye Alayları, mevcut geleneksel yapıyı önemli ölçüde değişim ve dönüşüme uğratmıştı. Aşiret çarpışmaları dışında nispeten süren huzur ortamı, 93 Harbi'nden sonra dışarıdan gelen Ermeni komitacıların faaliyetleriyle bozulmaya başlamış, Müslümanlar ile Ermeniler arasında bazı köylerde sorunlar yaşanmıştır. Yörenin geneline yayılan birtakım olaylar neticesinde Ermenilerin bir kısmı köylerini terk ederek yurt dışına veya yurt içinde başka yerlere göç etmişlerdir. Bu da eskiden beri belirli bir şekil alan ve yüzyıllardır çok az değişen ekonomik ve sosyal yapı üzerinde etkili olmuştur.⁶⁷

Abdülrahim Şerif, *Anadolu Mecmuası*'nda "Anadolu'dan Manzaralar" başlığı altında "Muş Ovasında" bölümünde Millî Mücadele'den hemen sonra, 1924 yılında Muş'tan bahsetmiştir. Seyahat notlarını kaleme alan Şerif, söz konusu yazısında Muş'un doğal güzelliklerinden ve havasının yumuşaklığından söz ettikten sonra, ovanın insansızlaştığından, saatlerce yürüyen bir yolcunun burada oturan tek tük insana rastladığından, ovanın sulak ve bereketli toprakları olmasına rağmen âtil durumda olduğundan bahsetmiştir. Şerif, Doğu Anadolu'nun verimli ve bol ürün veren ovalarından birinin de meşhur Muş ovası olduğunu söyleyerek ovanın geçmişte yüz binlerce insanı barındırdığını ve yeşilliklerle kaplı olduğunu anlattıktan sonra şu anki durumunun içler acısı olduğunu yazmıştır. Şerif, köylerdeki nüfusun da çok azaldığını söyleyerek şunları kaydediyordu: "Muş'un etrafında 4.000 metre irtifayıyla o bölgenin en yüksek dağı olan Sübhan Dağı ve Nemrud Dağı olanca heybetleriyle görünür. İklim itibariyle de Muş ovasında her çeşit mahsul bereketli olarak yetişmektedir, ovada tütün mükemmel bir şekilde dikilir, pamuk, pirinç, buğday ve arpa da ovanın her yerinde kolayca ziraat edilebilmektedir. Muş Ovası ikinci bir Adana Ovası olabilecek kabiliyettedir, bunun önündeki en büyük engel yolsuzluktur, Muş-Erzurum şosesi tamamlandığında bu engeller yok olacaktır."⁶⁸

Ulaşım meselesi, bölgenin terakkisi karşısındaki en büyük engellerden biriydi. Sultan II. Abdülhamid döneminde livadan merkez vilayete doğru şoselerde inşaata başlanmıştı. Kazada taşımacılık için bütün Anadolu'da olduğu gibi bargir, merkep ve öküz arabaları kullanılıyordu. II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı Devleti'nin yol çalışmalarının iki amacı vardı. Bunlardan birincisi askerî sevkiyat ve güvenliğin sağlanması, ikincisi de bölgeler arası bağlantılar kurularak ticaretin canlanmasıdır.⁶⁹ Ancak görülecektir ki Birinci Dünya

⁶⁷ Tarık Ziya Arvas, "19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 173.

⁶⁸ Abdülrahim Şerif, "Muş Ovasında", *Anadolu Mecmuası*, 9,10,11 (Aralık, Ocak, Şubat 1340-1341), s. 387-389.

⁶⁹ Kara, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş", s. 203.

Savaşı'nda Doğu Cephesi'ndeki başarısızlığın ana sebeplerinden biri, ulaşım imkânlarının büyük mahrumiyetler içinde olmasıdır. Muş, harp dolayısıyla tahrip olmuş, yollar, köprüler ulaşım için çok uygunsuz duruma gelmiştir. Muş'un ulaşım imkânlarını 3 Aralık 1923'te meclis gündemine taşıyan Bitlis Mebusu Resul Bey, Muş, Siirt ve Diyarbakır yolları üzerindeki, Ruslar tarafından harp sırasında tahrip edilmiş olan köprülerin inşasını talep ediyor,⁷⁰ bundan on gün sonra da Muş Mebusu Osman Kadri Bey TBMM Riyaseti'ne, Muş-Hınıs arasındaki köprü ile Muş-Erzurum, Muş-Diyarbakır arasındaki şoselerin halkın iktisadi durumunun iyileştirilmesi için gerekli olduğuna ve şimdiye kadar bir şey yapılmadığına, bu yolların tamirine dair bir önerge sunuyordu.⁷¹ Ancak bütçe imkânlarının yetersizliği sebebiyle bu istekler uzun süre karşılık bulamayacaktı.

6. Eğitim

Muş, 13. yüzyıldan başlamak üzere vakıflar için önemli bir merkez olmuştur. Bu vakıflardan Rus işgalinden geriye kalabilenler Millî Mücadele döneminde de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Muş vakıflarının, toplumdaki ferdi-içtimai ihtiyaçların karşılanması ve cemiyet hayatındaki ekonomik imkânlara katkısı ile Muş'a tarihi süreç içerisinde kazandırmış olduğu eserler önemli bir yere sahiptir. On yedi adet medrese, Muş'un eğitim hayatında önemli birer merkez olmuştur. Özellikle Alaeddin Bey Medresesi, Maksud Paşa Medresesi, Mela Yusuf Medresesi ve Murat Paşa Medresesi'nin dönemleri içinde Muş'un sosyal hayatında büyük katkısı vardır. 20. yüzyılın başında Bulanık'ta 12, Malazgirt'te 13, Varto'da 9, Sason'da 1 medrese bulunmaktadır. Muş Ulu Cami, Şeyh Hacı Şeref Cami, Alaaddin Bey Cami, Murat Paşa Camii Muş'un en eski ve önemli camileridir.⁷² Muş Sancağı genelinde yirmi yedi cami ve mescit ve yedi han vardır.⁷³ Bunların çoğu giderlerini vakıflar aracılığı ile karşılamaktadırlar.

1900 yılında Muş Sancağı'nda bir adet rüştiye mektebi bulunmaktaydı. Ayrıca merkez kazaya bağlı nahiyelerde de iptidai okullar mevcuttu. Şehirde bir kütüphane vardı. Gayrimüslim okullarının sayısı üçtür. Bu okulların biri Katolik ve ikisi Protestan okuludur. Protestan okulları hem gündüzlü hem de geceli eğitim veren sıbyan okullarıdır. Katolik Ermeni Okulu iptidai okuldur. 1905-1908 yılları arasında Bitlis Vilayeti'nde 2 rüştiye düzeyinde ve 20'si iptidai okul düzeyinde olmak üzere 22 tane Amerikan Okulu olduğu görülmektedir.⁷⁴

⁷⁰ BCA. 30-10-0-0/6 - 33 - 16, Ek: 6.

⁷¹ BCA. 30-10-0-0/6 - 34 - 7, Ek: 6.

⁷² Bilal Yılmaz, "Muş Vakıfları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: 2009, s. 151.

⁷³ Arvas, "19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı", s. 173.

⁷⁴ Kara, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş", s. 202-203.

Muş ve kazalarında 8 Amerikan ve 2 Alman Protestan Okulu bulunmaktadır, bunlar faaliyetlerine 1914'e kadar devam etmişlerdir. Patrikhane'nin 1913-1914 nüfus sayımı verilerine göre; Muş ovasındaki Ermeni köylerinde eğitim yapan ilkokul sayısı 79'dur. Resmi kayıtlara göre bu sayı 24'tür. Protestan okullarının ve Ermeni okullarının çoğu ruhsatsızdır.⁷⁵ 1902'de Muş Sancağı'nda 6 iptidai (biri özel), 1 rüştiye ve 1 idadi mektebi varken, Ermenilerin 5 mahalle mektebi ve köylerde iptidai mektepleri vardır.⁷⁶ 1913'te Muş'ta görevli Alman misyoner Bodil Biørn, misyonun genişlemesinden sorumlu kişi olarak 1 okul, 2 yetimhane ve 1 klinikten oluşan misyonu idare etmiştir. Muş misyonu Alman Protestanlara aittir.⁷⁷

Bölge halkı tarafından toplanan yardımlarla açılan Muş Mülki Rüştiye Mektebi, açıldıktan sonra daha da gelişmiş ve talebe sayısında büyük bir artış olmuştur. Her ne kadar mali sıkıntılar bu alanda da kendini göstermişse de yöre halkının desteğiyle bu okul 1909 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.⁷⁸ Savaş, Muş'ta sosyal hayatı olduğu gibi eğitim ve kültür hayatını da büyük sekteye uğratmış, bu yıkımı düzeltebilmek için onlarca yılın geçmesi gerekmiştir. Göçler, okulların boş kalmasına ve zamanla harabeye dönmesine sebep olmuştur. Açlıkla karşı karşıya kalan insanlar için eğitim ve kültürel faaliyetler gündemin son maddelerini oluşturmuştur. Kurtuluştan sonra Muş'ta ilk eğitim kurumları ancak 1923 yılından sonra açılmaya başlamıştır.

7. Muş Mebusları ve Faaliyetleri⁷⁹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında faaliyet gösteren 3. Devre Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında (1914-1918) Muş Sancağı iki mebus ile temsil edilmişti. Bunlardan biri İttihat ve Terakki Fırkasına mensup Hacı İlyas Sami Bey, diğeri ise Taşnaksütyun Fırkasına mensup Kegam Dergarabedyan Efendi idi. Bu dönemin son aylarında (1918 Kasım) Kegam Efendi ölmüş, yerine biri seçilmeden meclis tatil edilmişti.⁸⁰ Mondros Mütarekesi'nden sonra da bir müddet görevine devam eden 3. Devre Meclis-i Mebusan'da tehcir meselesi gündeme gelince Muş'tan da söz edilmiş, Muş Mebusu İlyas Sami Bey bu konuda 12 Aralık 1918'de kürsüden dikkat çeken şu konuşmayı yapmıştır:

⁷⁵ Hatip Yıldız, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 1030-1037.

⁷⁶ Necmi Bulakçıbaşı, "Osmanlı Dönemi Muş Sancağı'nda Eğitim (1871-1915)", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 1060, 1065.

⁷⁷ Celal Öney, "Norveç'ten Muş'a Protestan Bir Misyoner: Bodil Biørn", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 467-485.

⁷⁸ Mehmet Emin Genli, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Eğitim", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: 2019, s. 160.

⁷⁹ Milletvekillerinin özgeçmişleri için bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. III, Ankara: TBMM Yayınları, 1993.

⁸⁰ BOA. DH. İ. UM. 12/4.

“...Muş'ta Ermeni olayları meydana geldiğinde oradaydım, ahali silahlı Ermenilerle çatışmaya yürüdüğünde Muş'un eşraf, ümera ve uleması, Ermenilerin katlinin önüne geçmiştir. Bütün o İslam kitlesinin, yalnız saf dini duygularına dayanarak söylüyorum ve tarih gösteriyor ki Muş'ta binlerce Ermeni olduğu halde tek bir Ermeni'nin bile burnu kanamamış, rahat ve huzurları ihlal edilmemiştir ki bu zevat-ı kiram bunun haram olduğunu bir takım Kurani hükümlerle ispat ederek vatandaşlarıyla eskiden yaşadıkları gibi yaşamaya devam etmişlerdir... Tehcir sırasında da binlerce silahlı Ermeni çetesi Rus ordusuyla Muş'u kuşatmıştır. Devletimiz Ermeni komitelerinin ve siyasi parti mensuplarının bütün kararlarından haberdardı ve buna gerekli tedbirleri Muş Mutasarrıfı almıştı.”⁸¹

Bu meclisin tatilinden sonra Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması ancak 1920 yılı Ocak ayında mümkün olmuş, bu meclise de Muş'tan iki mebus seçilmiştir: Hacı İlyas Sami Bey ve Osman Kadri Bey. Bu meclisin ömrü çok kısa olmuş, İstanbul'un işgali üzerine tatil edilmiş, Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi için yeniden seçimler yapılmış, Muş'tan beş mebus seçilip Ankara'ya gönderilmiştir. Yapılan çağrı üzerine iki mebus da işgalden sonra kapatılan Mebusan Meclisi'nden Ankara'ya gelerek katılınca TBMM'deki Muş mebuslarının sayısı 7'ye çıkmıştır. Birinci Devre TBMM'de Muş mebusları şunlardır: Abdülgani (Ertan), Hacı Ahmet Hamdi (Bilgin), Hacı İlyas Sami (Muş), Kasım (Dede), Mahmut Said (Yetgin), Osman Kadri (Bingöl), Rıza (Kotan).⁸²

Bu mebuslar meclisteki toplantılarda yapmış oldukları konuşmalarda, hem temsil ettikleri bölgenin sorunlarına değinmiş, hem de ülkeyi ilgilendiren konularda fikir beyan ederek çözüm önerileri sunmuşlardır. Mebuslardan ikisi (Abdülgani Bey ve Kasım Bey) muhalefet koltuklarında yer alsalar da millî çizgiden ayrılmamışlardır. Bu mebusların siyaset maceraları ve Muş ile ilgili faaliyetleri şöyle cereyan etmiştir:

Abdülgani (Şefkatlızade Ertan) Bey, 24 Temmuz 1919'da Muş Bidayet Mahkemesi üyeliğine atandı. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Muş mebusu oldu. 27 Ağustos 1920'de meclise katılarak Adalet, Dilekçe ve İçtüzük Komisyonlarında ve Memurin Muhakemat Tetkik Kurulu'nda çalıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasından sonra II. Grup'ta yer aldı.⁸³ Muş halkının seferberlik sebebiyle yaşadığı mağduriyetin giderilmesi için hükûmet tarafından tohumluk buğday ve öküz alımına tahsis edilen yardımın şartlar gereği yapılamadığına vurgu yaparak, bir senelik olan yardımın dört seneye çıkarılması hususunda teklif sunmuştur. Sunulan teklif Meclis tarafından kabul edilmiş ve ilgili komisyona havale edilmiştir.⁸⁴ 17 Mart 1921'de Malazgirt ve Bulanık kazalarında neden telgrafhane

⁸¹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: I, İ: 25 (12 Kanunuevvel 1334/12 Aralık 1918), s. 318-325.

⁸² *TBMM Albümü (1920-2010)*, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. III, ss. 791-805.

⁸³ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 791.

⁸⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, 116. Birleşim, s. 402.

açılmadığı ile ilgili Dahiliye Vekaleti'ne bir sual takriri sunmuştur.⁸⁵ 18 Haziran 1921'de Abdülgani Bey'in katıldığı bir oturumda Muş camilerinin tamiri hakkında Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne bir kanun teklifi sunulmuştur. Ancak bu teklifin sahibi belli değildir.⁸⁶ 7 Kasım 1922'de Meclis Başkanlığı'na verdiği bir takrirden, on günden beri Maliye'de takip ettiği bir işi bitiremediğini, devlet dairelerinde işlerin düzeltilmesi için alınacak tedbirleri özetlemiştir.⁸⁷

Abdülgani (Ertan) Bey'e göre, Millî Mücadele o güne kadar tarihin kaydetmediği bir millî harekettir. Meşru bir hakkı yerine getirmek için sürdürülen bu istiklal hareketi en mesut bir geleceği hak etmektedir. Bu harekettten büyük inkılaplar doğacaktır. Abdülgani Bey, sebatıyla, mukaddes maksadı uğrunda sarsılmaz azmiyle, cidaliyle şimdiki ve gelecekteki insanlık için baştan ayağa bir tarih örneği olan muazzez Türk milletinin ebediyen feyizdar bir istikbali olduğuna katiyen emindir.⁸⁸

Hacı Ahmet Hamdi (Bilgin) Bey, Muş Vergi İdaresi Başkâtibi iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Muş mebusu olarak meclise katıldı. Hacı Ahmet Hamdi Efendi arkadaşları ile beraber Muş'ta onarım bekleyen köprüler ve yollarla alakalı karar çıkartıp Nafia Vekâleti'ne gönderilmesini sağlamış, böylece Karni ve Karasu köprülerinin tamiri için on bin lira bütçe temin edilmiştir.⁸⁹ Bitlis, Genç ve Muş livalarında okul olmadığı halde Maarif Müdürü tayin edildiği konusunda Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey ve diğer mebuslar ile şiddetli tartışmalara girmiştir. Harcanan paraların Anadolu insanın cebinden çıktığını ve gerekli yerlerde harcanmasını istemiştir.⁹⁰ Harb-i Umumi'de cephe görevli olanların evlerinin tahrip olduğu için bunlara yardım yapılmasının gündeme alınmasını talep etmiştir. Bu teklif İktisat Encümeni'ne havale edilmiştir.⁹¹ Muş'taki camilerin onarılması konusunu tekrar gündeme getirmiş ve hapishanelerin çok kötü durumda olduğunu, sağlık koşullarından çok uzak olduğunu, buraların ıslah edilmesini teklif etmiştir.⁹² Rus işgali münasebetiyle muhacir olmuş vatandaşların geri dönmeleri için veyahut geri dönenlerin evlerini tamir için bütçe ayrılması gerektiğini, bunun zaman geçirilmeden Maliye Vekâlet'ine bildirilip gerekli tedbirin alınması ile alakalı olarak mecliste konuşmaları olmuştur.⁹³

⁸⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 9, 8. Birleşim, s. 130.

⁸⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 10, 39. Birleşim, s. 387.

⁸⁷ BCA. 30.10.0.0/15.86.11, Ek: 14.

⁸⁸ *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri*, Hazırlayan: Cihangir Gündoğdu, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004, s. 312.

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, 106. Birleşim, s. 148.

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt: 9, 12. Birleşim, s. 234, 243, 244; 16. Birleşim, s. 337, 346.

⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 14, 106. Birleşim, s. 95, 96.

⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, 114. Birleşim, s. 356; TBMM Zabıt Ceridesi, I. Dönem, 19. Cilt, 22. Birleşim, s. 53, 57.

⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt:28, 14. Birleşim, 276.

Muş Mebusu Hacı Ahmet Hamdi Efendi'ye göre ülkenin saadete erişmesi için "hükûmet makinesinin çarklarını ahenktar etmek üzere" en büyüğünden en küçüğüne varıncaya kadar bütün memurlar için ceza ve mükâfat kurallarını hakkıyla uygulamak, kanunlara hürmet, müteşebbis bir nesil yetiştirmek, genel ahlakın güçlendirilmesi için büyük bir medrese külliyesinin açılması, yol ve köprülerin inşası, ilkokulların açılması, vatansever memurların işbaşına getirilmesi gereklidir.⁹⁴

Hacı İlyas Sami (Muş) Bey, İstanbul Murat Paşa Camii Medresesi'nde müderris olarak görevliyken Birinci, İkinci ve Üçüncü dönem Mebusan Meclisinde Muş mebusu olarak görev yaptı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Muş Mebusu olarak seçildi, İstanbul'un resmen işgalinden sonra başlayan mebus takibatında tutuklandı ve İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edildi. Malta sürgünleri arasında iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Muş mebusu oldu. Ankara Hükûmeti'nin girişimleriyle 25 Ekim 1921'de serbest bırakıldı.⁹⁵ Doğu vilayetlerinin geleceği ile yakından ilgilenen İlyas Bey, özellikle Lozan Konferansı günlerinde gündeme gelen Kürtlerin kaderi ile ilgili konularda aktif olarak görev aldı. Yine 1922 yılının en sıkıntılı günlerinde 6.3.1922'de Meclis tarafından izinli sayılarak seçim bölgesine "vazaif-i mühimme-i vataniye"ye memur edildi.⁹⁶ Muş mebuslarının, Muş kasabasında harap olan suyollarının tamirine ve tamir bedelinin vakıflardan karşılanmasına dair bir takrire destek verdi. Teklif, kanuni bulunmayarak Heyet-i Vekile'ye sevk edildi.⁹⁷

Muş Mebusu Hacı İlyas Sami (Muş) Bey'e göre memleketin geleceğinin güveni, fertte de millette de ruhi ve içtimai inkılaplara bağlıdır. Ahlakattan ibaret olan ve bütün beşeriyetçe tek saadet rehberi olan İslam dinini hurafelerden kurtarmak için bir ilmi heyet oluşturmak, hukuka bağlı idari şahsiyetleri yönetime getirmek gereklidir.⁹⁸

Rıza (Kotan) Bey, Muş Belediye, Liva Genel Meclisi ve Daimi Encümen Üyesi olarak görev yaptı. TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Muş mebusu oldu. 27 Ağustos 1920'de meclise katılarak İktisat Komisyonu'nda çalıştı. 13 Ocak 1921'de cephede hizmet etmek üzere üç ay izin ile meclisten ayrıldı. 3 Nisan 1922'de Başkomutanlık tarafından doğu illerinde özel göreve memur edildi. 11 Haziran 1922'de görevi sona ermekle beraber hastalanması nedeniyle 26 Ağustos 1922'de ancak meclise dönebildi.⁹⁹ II. Dönemde tekrar Muş'tan mebus seçilen Rıza Bey, mebus olduğu dönemde savaşın devam ettiği Batı Cephesi'nde görev yapması hasebi ile Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi ile İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi.¹⁰⁰

⁹⁴ İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri, s. 313.

⁹⁵ Şahin Yedek, Savaş Sertel, "Atatürk Dönemi Muş Valileri ve Milletvekilleri", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, s. 225.

⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt:18, 3. İçtima, s. 73.

⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, 105. İçtima, s. 117.

⁹⁸ İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri, s. 314.

⁹⁹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 804

¹⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt:3, 56. Birleşim, 494; Yedek, Sertel, "Atatürk Dönemi Muş Valileri ve Milletvekilleri", s. 224-227.

Muş Mebusu Rıza (Kotan) Bey'e göre memleketin geleceği, hakimiyet-i milliyeye sadık kalmak, memleketin eğitimini ve ulaşım imkanlarını çağdaş bir usul dahilinde geliştirmek, idari işlerini namuskar ve tecrübeli kimselere vermekle mümkündür.¹⁰¹

Osman Kadri (Bingöl) Bey, 1919 yılında Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimlerde Muş Mebusu oldu. 23 Mayıs 1920'de TBMM'ne katıldı. Birinci Grup içerisinde yer alan Osman Kadri Bey, Mahmut Said Bey'le Meclis Başkanlığı'na birlikte sundukları takrirden Sason Kazası'nın mülki teşkilatının tadilini talep etmiş ve kararı Heyet-i Vekile Riyaseti'ne sunmuşlardır. 1 Ağustos 1920 tarihinde Muş'un müstakil bir vilayet olması için meclise bir mektup yazarak müstakil olmak uğruna çekilen sıkıntılardan bahsetmiştir. Muş-Hınıs arasındaki köprünün ve Muş-Bitlis ve Muş-Diyarbakır yollarının yapım ve onarım işlerinin yapılması ile alakalı olarak Meclise bir takrir sunmuştur. Vergi görüşmeleri sırasında söz almış ve Doğu bölgesinden ağır vergiler alınmamasını istemiş, buralarda ekonomik hayatın savaştan sonra durma noktasına geldiğinden bahsetmiştir. Doğu vilayetlerinde iletişim imkânlarının kısıtlı olduğunu, yayınlanan kanunların Muş'a zamanında ulaşmadığını beyan ederek Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'nun Muş'ta hakkıyla tatbik edilmediğini, konunun tekrar ele alınması gerektiğini gündeme getirmiştir. Muş'a ziraat aletleri gönderilmesi, sağlık sorunlarından dolayı bir doktor gönderilmesi, Genç, Siirt ve Muş vilayetlerinin mülki taksimatının yeniden yapılması ile ilgili Meclis Başkanlığı'na takrirler sunmuştur.¹⁰² Osman Kadri Bey, 24 Temmuz 1920'de, İstanbul'da tehcir meselesinden dolayı tutuklu bulunan, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin tahliyesi için 1.500 liralık kefaletin, İlyas Bey'in senelik tahsisatından kesilerek ödenmesini Meclis Başkanlığı'na sunmuş ve bu teklif kabul edilmiştir.¹⁰³

Osman Kadri Bey'e göre memleketin gelişmesi, yapılan Millî Mücadele'nin başarısı ile doğrudan ilişkilidir. Memleket, hilafet ve saltanat etrafında altı küsur asırdan beri devam eden Türklüğün İslami esaslara tamamıyla riayeti ve fırkacılığın reddi ile mümkündür. İslamiyet'in iyiliklerden ibaret olduğunu ve her zaman uygulanabilecek kurallar bütününü ihtiva ettiğini söyleyen Osman Kadri Bey, Çester Projesi gibi faydalı yatırımlarla, iyi idareciler etrafında ülkenin gelişebileceğini iddia etmektedir.¹⁰⁴

Kasım (Dede) Bey, 1913-1920 yılları arasında Kulp, Sason, Silvan Bidayet Mahkemeleri Başkanlığı ve Muş Savcılığı görevlerinde bulundu. 24 Kasım 1919'da atandığı Muş Bidayet Mahkemesi Başkanı ve Belediye Meclisi üyesi iken TBMM I. Döneminde Muş mebusu seçildi ve 27 Ağustos 1920'de Meclise katıldı.¹⁰⁵ Kasım (Dede) Bey'e göre, memleketin geleceği üç seneden beri harikalar gösteren ve milleti istiklale kavuşturan

¹⁰¹ *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri*, s. 319.

¹⁰² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:14, 116. Birleşim, s. 311; Devre:1, Cilt: 25, 155. Birleşim, s. 341; Devre: 1, Cilt: 25, 157. Birleşim, s. 427.

¹⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:1, 39. Birleşim, s. 380-381.

¹⁰⁴ *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri*, s. 318.

¹⁰⁵ Mehmet Özalper, "Birinci Meclis'te Muş Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1923)", *ASOS-Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 13, Haziran 2015, s. 512-528.

millî harekâtın birliği ve beraberliği sayesinde inşa edilecektir. Mücadelede şahıslar değil gayeleri hâkim kılmak, sabit ve kesin programlarla irfanen ve iktisaden ilerlemeye çalışmak gereklidir.¹⁰⁶

Mahmut Said Bey (Yetgin), TBMM I. Döneminde Muş mebusu seçildi. Genç mebusları ile beraber Muş'ta bir ilkokul açılmasına dair takrir sunmuşlar ve bu takrir kabul edilip Heyet-i Vekile'ye sevk edilmiştir.¹⁰⁷ Mahmut Said Bey 29 Haziran 1922 tarihinde ülkenin geleceği hakkında şunları düşünmektedir: Misâk-ı Millî'nin gerçekleştirilerek harici meselelerden kurtulduktan ve barış tesis edildikten sonra acil olan ıslahatların yapılması, millî hakimiyetin güçlendirilerek takviyesi, sade ve basit olan millî teşkilatın İstanbul teşkilatı ile birleştirilmesi, mevcut kanun ve nizamların dini ve şer'i esaslara, millî ananelere uygun hale getirilmesi, ilkokul kanununun iyi uygulanması, maden, sanayi, ziraat konularında memleket dahilinde ilmi müesseseler kurulması, teşvik-i sanayi kanunları çıkarılması, himaye usulünün tatbiki, iskan siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi ile halkın refahının temini. Bu konular yerine getirilirse memleket refaha erer.¹⁰⁸

Görüldüğü üzere savaştan sonra büyük mağduriyetler yaşayan Muş ve çevresi için seçilmiş 7 mebus, bölgelerini başarı ile temsil etmişler, Meclis gündemine Muş'un sorunlarını taşıyarak bu sorunlara çözüm aramışlardır.

8. Muş Halkının Millî Mücadele'ye Destek Telgrafları

Bütün Anadolu'yu ayağa kaldıran İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, mülteci olarak başka memleketlerde olsalar da Muşluların tepki göstermelerine sebep olmuştur. Millî Mücadele hakkındaki düşüncelerini göstermesi açısından Diyarbakır'da bulunan Muş mültecilerinin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine 21 Mayıs 1919'da ABD Başkanı Wilson'a hitaben yazarak gönderdikleri telgrafları dikkat çekicidir. Diyarbakır'da bütün Bitlis Mültecileri Namına Kadiri Şeyhlerinden Abdulkadir, bütün Muş Mültecileri Namına Eşraftan Hacı Halid, Şeyhlerden Mustafa, Eşraftan Hacı, Ulemadan Selami, Yusuf, Ahmed, Mahmud, Eşraftan Abdülhamid, Sadık, Şemseddin, Sıdkı, Osman, Reşid, Hacı imzaları bulunan telgrafın dikkat çeken bölümleri şöyledir:

“... Sör, biz Türkler adalet düşüncelerinizin tabii çocuğu olan o yeşil puşideli adalet düsturları karşısında hâlâ başları yukarıda gezen silahlarımızı indirdik. Fakat mefkûre-i adaletler doğuran büyük Wilson, gözümüzün önünde yaptığınız zerrin puşidenin arkasında Yunanlılar İzmir'de yeni bir dram oynadılar. Ayaklarına kadar yetiştirdikleri masum kanları, İzmir Müslüman çocuklarının bargâh-ı ilahiye yükselen feryat ve istimdatları bizi uyandırdı. Avrupa ve Amerika'nın büyük ricali eğer bizim gibi beşerin nesilleri ve torunları ise Müslümanlıktan başka günahı olmayan biz Müslümanları bir

¹⁰⁶ İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri, s. 315.

¹⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt:6, 107. Birleşim, s. 173.

¹⁰⁸ İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri, s. 316.

avuç toprak için bir avuç kanda boğmamak, beşeriyetin alnına yeni baştan siyah lekeler sürmemek insaf ve vicdanını uzak tutmamalıdır. Yoksa o poşidenin arkasında bizleri boğmak, yurtlarından ana topraklarından ayırmak gayesi güdülüyorsa, varlığını beş sene evveli Ruslara ciğerpârelerini ayaklar altına terk ederek vatanın bu aziz parçasına sığınan Allah'ın merhametinden başka sığınağı kalmayan biz milyonlarca insanlar, beşeriyet kanununun mağduru olarak kaydettiği surete müracaat mecburiyetinde kalacak, ilkçağları yad ettirmeye çalışacağız. İzmir tarihen, ırken Türklüğün yurdu hâsılı Türklerin ocağıdır. Yunanlılar hâlâ kolları sür Wilson'un adalet emelleriyle bağlı bulunan Türklerin o güzel İzmir'i, o binlerce senelik yurdunu, insanlarını boğmak suretiyle yok etmek fikrine sahip bulunuyor. O yurdumuzu tahliye etmemek inadında ısrar ediyor ise sür Wilson'un adalet düsturlarının iflasını ilân ile iplerimizi kırmak, Avrupa'nın o saf ve adaletini inkâr ederek insanlık kaidelerine uyacağız. Sür Wilson'un özellikle Avrupa siyasi liderlerinin huzuruna çıkacağız. Bu telgrafımız milyonlarla hak ve adalet isteyenlerin vicdani sesidir, onların fikirlerinin ve imanlarının tercümanıyız. Yunanlıların yeşil toprağı masum kanlarıyla kızarttığı o güzel İzmir'imizin mazlum şehitlerimizi Allah'ına giden ruhları şad ve tenvir etmek için Avrupa'nın hak ve adalet davacıları huzurunda tekrar Allah'a yemin ediyoruz".¹⁰⁹

Şehirlerine döndükten sonra ülkenin içerisinde bulunduğu durumu yakından takip ederek Doğu Anadolu için uluslararası tehditleri ve tehlikeleri de yakından gören Muşlular bu konudaki düşüncelerinin İstanbul'a gönderdikleri telgraflarla ortaya koydular. Damat Ferit Paşa'nın Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumak üzere siyasi teşebbüste bulunduğu günlerde kamuoyunda yer alan bazı haberler halkı endişelendirmişti. Bu haberlere göre, Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Ermeniler için bazı ayrıcalıklar tanıyacaktı. 10 Temmuz 1919'da Muş'tan Mabeyn'e (Padişaha) çekilen, Müftü Yakup, Belediye Reisi İbrahim, eşraftan Cafer, Bedri, Sait, ulemadan Hasan, Halil ve nüfuzlu kişilerden Ahmet, Mustafa imzalı telgrafta Avrupa'da cereyan eden görüşmelere ve Sadrazam Damat Ferit'in Paris'te yaptığı konuşmalara bir bakıma tepki gösteriliyor, şöyle deniliyordu:

"Atalarımız, ceddiniz Cennetmekân Sultan Selim Han Hazretlerine tabiiyetlerini arz ederek beş asırdan beri adalet sayesinde, hilafet ve saltanat gölgesinde emniyet ve rahat içinde yaşayan kulları, devlet ve millet istiklalinin temini, hududumuz dahilinde mekan tutmuş pek büyük İslam ekseriyetimizin arzusu, ekalliyete feda edilmemesi hususundaki mukaddes emelimizi Padişahımızın huzuruna iblağ ile üzerimize düşen dini ve vatani vazifelerimizi ifada kusur etmeyeceğimizi arz eyeriz."¹¹⁰

¹⁰⁹ BOA. AVRK. 834/87.

¹¹⁰ BOA. BEO. 4586/343883; M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 164.

Saraydan bu isteğe şu cevap yazılıyordu: “Hükûmetimiz de aynı duygularla vatanın bütünlüğünü savunmaktadır ve her türlü siyasi teşebbüste bulunmaktadır. Herkes işi gücü ile meşgul olmalı”.¹¹¹

Muş'ta Sakarya Savaşı'nın başladığı günlerde, 21 Ağustos 1921 Pazar günü binlerce ahali, ulema, aşiret reisleri, memurlar mebuslar da hazır oldukları halde hükûmet civarında toplanarak bir miting yaptılar. Batı Cephesi'ndeki orduların muzafferiyeti için duadan sonra Mebus Hacı Ahmet Bey tarafından nutuklar yapılarak millî gayenin elde edilmesine kadar dini olan bu cihat ve mücadeleden asla geri kalmayacaklarına ve kanlarının son damlasını akıtıncaya kadar çalışmak üzere ahd ve yemin ettiler. Miting Heyeti adına “Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne ve Anadolu Ajansı'na” Mutasarrıf Vekili Rahmi imzasıyla çekilen telgrafta muhterem gazilere selamlarını ve kahraman Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne ve muhterem arkadaşlarına, gazi orduya hürmetlerini arz ediyorlardı.¹¹² Zaferin görülmeye başladığı günlerde 12 Eylül 1921'de, Varto'dan Belediye Reisi Ahmet, Hayranlı Aşiret Reisi İsmail, Çörmed Aşiret Reisi Veli, Bulan Aşiret Reisi Kâni, eşraftan Abdullah, Nusret, Halil imzalı TBMM Riyaseti'ne çekilen telgrafta şu önemli konular üzerinde durularak duygular paylaşıyordu:

“Yunanlılarla iki seneden beri yapılan muharebelerde kazandığımız şanlı zaferi ve bugünkü vaziyeti elde eden ordumuza karşı samimi hürmetlerle selam eyleriz. Asırlarca kahramanlık göstermiş olan bu Türk kahramanlarımızın Cenab-ı Hakk'ın inayetiyle düşmanın en büyük hücumlarını durduracağına eminiz. İstiklalimizi ve millî mevcudiyetimizi muhafaza ve düşman ordusunu imha için asker kardeşlerimizden sebat ve metanet rica ederiz. Biz de bu maksat uğrunda malen, bedenen her türlü fedakârlığa hazırız. Sizden çalışma ve gayret, bizden her türlü muavenet, Hakk'tan lütuf ve inayet kardeşlerimiz.”¹¹³

Lozan Konferansı'nda, İsmet Paşa Musul'da halkın ne istediğini tespit etmek için halk oylaması yapılmasını istiyor, Lord Curzon İsmet Paşa'ya; “Meclis'teki Kürt vekilleri Mustafa Kemal Paşa atamıştır, halkı temsil etmezler... Kürtler cahildir, halk oylamasından anlamazlar!” deyince TBMM'de Doğu ve Güneydoğu mebusları buna sert tepki gösteriyorlardı. Muş Mebusları Ahmet Hamdi Bey ve İlyas Sami Bey bu hakarete karşı seçim bölgelerinde doğan millî duyguları ihtiva eden 2 Şubat 1923 tarihli Varto'dan çekilen bir telgrafı Meclis Başkanlığı'na iletiyorlardı. Cibranlı Aşireti Reisi Kasım, Belediye Reisi Ahmed, Ulemadan Halid, Meşayihden Ahmed, Eşraftan Halil ve Mehmed Ali imzalı bu telgrafta şu konular üzerinde duruluyordu:

¹¹¹ BOA. DH. KMS. 55/8.

¹¹² Hâkimiyet-i Milliye, 24 Ağustos 1921, No: 271.

¹¹³ Hâkimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1921, No: 291.

“Kürtlere yöneltilen hakareti protesto ve hararetli müdafaalarınızı şükranla okuduk. Millî hükümetimizin açılmasından önceki Kürtlerin, Kafkas Ermeni vatanperver hareketleri Gürzon’un cehaletini ispata yeterlidir. Kürtler serbest zemin ve zamanlarda her türlü tesirlerden uzak olarak mebuslarını kendi kalemleri yazılarıyla seçtiler. Kemal Paşa Hazretleri de bu meyanda oy almış mebuslardan biri iken İslam dinine vücudunu vakf eylemiş olduğundan bütün milletin itimadını kazanmış ve en yüksek bu mevkiî işgale muvaffak olmuştur. Türk Kürt ayrılık kabul etmez bir bütündür, bu vahdet çeliktir, kırılır eğilmez. Irak, Suriye, Hicaz vesairenin akıbetlerini gören zeki ve dindar Kürtler İslamiyet’i bırakıp yavaş yavaş kâfir olmaya, beş yüz senelik büyük kardeşleri bulunan Türkleri bırakıp İngilizleşmeye ne para ile ne sözle ne de hiçbir kuvvetle ve zorla olamaz. Mabudlarına imanları kadar mabudlarına sadakatlerini muhafaza etmekle iftihar eder ki eğer bu cehalet ise böyle âlimane iptidai cehalet Kürtlerden ayrılmayacağına Corcilerin, Gürzonların halen esaretindekilerin dahi yakın zamanda kurtulacaklarına şüphe edilmemelidir. Vallahü'l-muvaffak.”¹¹⁴

23 Nisan 1923’te Muş Mutasarrıfı Halit Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya meclisin açılış yıldönümünü tebrik için gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: “Yıllar geçtikçe milletin uzun kötü devrelerinin uzaklaştığını, ikbal ve saadet günlerine kavuşturan bir büyük mücahedenin dördüncü yıl dönümü münasebetiyle o mücahedeği yazan kudret ve harikanın yegâne timsali olarak tanıdığımız zat-ı devletlerini tebcil ve başarılarının devamını Allah’tan niyaz eylediğimi tekrar eylerim.”¹¹⁵

Millî Mücadele sırasında gösterdikleri fedakârlıklardan dolayı TBMM tarafından İstiklal Madalyası ile taltif edilen Muşlular ve taltif sebepleri aşağıdaki listede verilmiştir:¹¹⁶

¹¹⁴ TBMM. Arşivi Dosya: 3, 4/3-4; 4/26.

¹¹⁵ C.A. A: VII-2-b, D: 91, F: 1-8.

¹¹⁶ TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Madalyaları/https://apps.tbmm.gov.tr/arsiv_dis_kullanici/ARSIV_MADALYAlist.php?pageno=1&t=ARSIV_MADALYA&recperpage=ALL. Erişim Tarihi: 19.12.2022.

İsmi	Şerit Rengi	Neden Verildiği
Rıza Bey Muş Mebusu	Yeşil- Kırmızı	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intahabiyesi azası olup cephede ve bi'l-fiil kıtada asar-ı hamaset ve fedakari gösterdiğinden dolayı
Hacı Ahmed Bey Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Hacı İlyas Sami Efendi Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Abdulgani Bey Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Kasım Bey Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Osman Kadri Bey Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Mahmud Said Bey Muş Mebusu	Yeşil	Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre-i intihabiye azasından olup dava-yı muhik-i meşrumuzu ihzar ve müdafaa eylediğinden
Behram Fevzi Efendi/ Fırka 8 Alay 189/2 K., Kıdemli Yüzbaşı	Kırmızı	Muharebatta yararlık göstermiş emsaline faik bir surette vazifesini ifa etmiştir. 21/9/37 Seyyidgazi muharebesinde taburunu iyi idare etmiş ve üç defa mukabil taarruzla düşmanı tarda muvaffak olmuştur.
Süleyman Efendi/Şeyh Ruşen oğlu. K. Levazımında, Alay Kâtibi	Beyaz	Afyonkarahisar, Dumlupınar Muharebatıyla düşmanın takibi esnasında hidemat-ı fedakaranesi sebk ettiğinden dolayı

9. Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel özelliklerini taşıyan Muş'ta, ekonomik ve idari yapı, coğrafi ve tarihi nedenlerle çok ağır ilerlemiştir. Muş Sancağı'nda köy toplumunu teşkil eden Müslümanlar ve Ermeniler, bazen aynı köyde bazen de komşu köyler şeklinde birlikte yaşamaktaydı. Müslüman ve Ermeni halk arasındaki ilişkilerde din değil, gelenekler belirleyici role sahipti. Sultan II. Abdülhamid döneminde teşkil edilen Hamidiye Alayları, mevcut geleneksel yapıyı önemli ölçüde değişim ve dönüşüme uğrattı. Aşiret çarpışmaları dışında nispeten süren huzur ortamı, 93 Harbi'nden sonra dışarıdan gelen Ermeni komitacıların faaliyetleriyle bozulmaya başladı. Bölgenin geneline yayılan birtakım olaylar neticesinde Ermeniler bir kısmı köylerini terk ederek yurt dışına veya yurt içinde başka yerlere göç ettiler. Bu yeni durum, yüzyıllardır çok az değişen ekonomik ve sosyal yapı üzerinde etkili olmuştur.

Millî Mücadele yıllarına gelindiğinde Muş, insansızlaşmış, ovanın sulak ve bereketli toprakları olmasına rağmen atıl durumda kalmıştır. Tütün, pamuk, pirinç, buğday ve arpa ovanın her yerinde kolayca yetiştirilmesine rağmen, ulaşım imkânlarının kötülüğü

üretimin azalmasında etkili olmuştur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'ndeki başarısızlığın ana sebeplerinden biri de ulaşım imkânlarının büyük mahrumiyetler içinde olmasıydı. Muş, savaş sebebiyle tahrip olmuş, yollar, köprüler kullanılamaz hale gelmiştir. Millî Mücadele döneminin en önemli sorunlardan olan memur ve bütçe yetersizlikleri Muş'u da etkilemiştir. Her türlü kademedeki kadrolara atanacak memur bulunamadığı gibi görevde bulunan memurlar da aylarca maaş alamadılar.

Bütün bu imkânsızlıklara rağmen Mondros Mütarekesi'nden sonra Muş ve çevresinde ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında Muş ileri gelenleri ve seçilmiş temsilcileri, Saltanat ve Hilafet etrafından birlik ve beraberlik ruhuyla hareket etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Muş milis kuvvetleri, Millî Mücadele sırasında çeşitli cephelerde görev yapmışlardır.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA. A.VRK. (Sadaret Evrak Kalemi Evrakı)

BOA. BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı)

BOA. DH. EUM. AYŞ. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı)

BOA. DH. EUM. MH. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı)

BOA. DH. EUM.6.Şb. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube)

BOA. DH. HMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı)

BOA. DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

BOA. DH. KMS. (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)

BOA. DH. MB. HPS. (Dahiliye Nezareti Mebain-i Emiriye -Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı)

BOA. DH. SN. THR. (Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi)

BOA. DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)

BOA. HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi)

BOA. İ. DUİT. (İrade Dosya Usulü)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM. Arşivi)

Resmi ve Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Milliye

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

TBMM Zabıt Cerideleri

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdürrahim Şerif, "Muş Ovasında", *Anadolu Mecmuası*, 9,10,11, Aralık, Ocak, Şubat: - 1340-1341a (1924-1925).

Arvas, Tarık Ziya. "19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, ss. 173-190.

Çağlayan, Erol. "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16, Nisan 2016, ss. 255-268.

Çeliker, Fahri. "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Cilt: III, Mart 1987, ss. 379-392.

- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. III, Ankara: TBMM Yayınları, 1993.
- Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- Genli, Mehmet Emin. "Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Eğitim", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: 2019.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Millî Mücadele Başlarken I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri*, Hazırlayan: Cihangir Gündoğdu, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.
- Kara, Hidayet. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, ss. 191-207.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, II, Yayına Hazırlayan: Ziver Öktem, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Necmi Bulakçıbaşı, "Osmanlı Dönemi Muş Sancağı'nda Eğitim (1871-1915)", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, ss. 1051-1068.
- Öney, Celal. "Norveç'ten Muş'a Protestan Bir Misyoner: Bodil Biørn", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, ss. 467-485.
- Özalper, Mehmet. "Birinci Meclis'te Muş Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1923)", *ASOS-Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 13, Haziran 2015, s. 512-528.
- Öztürk, Ahmet, Toprak, Serap. "Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1856-1905)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, Bahar 2018; (43), ss. 437-458.
- Selvi, Haluk. *Millet-i Sadıkada İsyân: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları (1878-1923)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Şahin Yedek, Savaş Sertel, "Atatürk Dönemi Muş Valileri ve Milletvekilleri", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019, ss. 219-233.
- Talât Paşa'nın Anıları*, (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- TBMM ALBÜMÜ (1920-2010)*, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Metin Tuncel. C. 31. Ankara: 2020.
- Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrin-i Evvel 1927 Mufassal Neticeler, Fasikül I, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929.

Yıldız, Hatip. "Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (Muş 2018) Bildirileri*, Ankara: 2019. ss. 1023-1039.

Yılmaz, Bilal. "Muş Vakıfları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: 2009.

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, C.VIII, İstanbul: 1982-1983.

İnternet Kaynakları

https://apps.tbmm.gov.tr/arsiv_dis_kullanici/ARSIV_MADALYAlist.php?pageno=1&t=ARSIV_MADALYA&recperpage=ALL. Erişim Tarihi: 19.12.2022.

Yazar Hakkında / About Author

Prof. Dr. Haluk SELVİ | Sakarya Üniversitesi |

hselvi[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3669-8378

1971 Yozgat/Sorgun doğumlu Haluk Selvi, 1992'de Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi alanında yüksek lisansını, "Birinci TBMM'de Celaleddin Arif Bey" başlıklı tezi savunarak tamamlamıştır. 1998 yılında "Millî Mücadelede Erzurum (1918-1923)" başlıklı teziyle, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden doktor unvanını almıştır. 2005'te doçent, 2010 yılında profesör olmuştur. 1994-1998 yılları arasında Celal Bayar Üniversitesi'nde öğretim elemanı olarak çalışmıştır. Selvi, 2002-2019 yılları arasında Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1999'dan bu yana Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir. 2016 yılında seçildiği Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyeliği halen devam etmektedir. Selvi'nin Millî Mücadele Tarihi ve Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili yayımlanmış bazı çalışmaları şunlardır: Millî Mücadelede Erzurum (Ankara 2000), Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu (Sakarya 2003). İşgal ve Protesto: İzmir'in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları (Sakarya 2006). Bir Ermeni Komitecinin İtirafı (İstanbul 2010). Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları (İstanbul 2011). Millî Mücadelede İlk İşgaller İlk Direnişler (İstanbul 2009). Sultana Suikast (İstanbul 2013). Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (İstanbul 2015). Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Destek ve Tebrik Telgrafları (TBMM Yayınları, Anlara 2020). Bin Yıllık Maziden Geleceğe Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri (Ankara 2023).

Prof. Dr. Haluk SELVİ | Sakarya University |

hselvi[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3669-8378

Haluk Selvi, was born in 1971 in Yozgat/Sorgun, graduated from the Department of History at Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences in 1992. He completed his master's degree in the History at the same university in 1994, defending the thesis titled "Djelaleddin Arif Bey At First TBMM". In 1998, he received his Ph.D from Atatürk University, Department of History with the thesis titled "Erzurum in the National Struggle (1918-1923)". He became an associate professor of history in 2005 and a professor in the same field in 2010. Between 1994 and 1998, he worked as an academic staff member at Celal Bayar University. He was the director of the Sakarya Üniversitesi Turks-Armenians Relations Research Center (SATAMER) between 2002 and 2019. He has been a faculty member of Sakarya University since 1999. Elected in 2016, he is still a member of the Scientific Board of the Turkish Historical Society. Some of Haluk Selvi's published works on the History of the National Struggle and Turkish-Armenian relations are as follows: Erzurum in the National Struggle (Ankara 2000), The Armenian Problem from the First World War to Lausanne (Sakarya 2003). Occupation and Protest: Telegrams of Protest against the Occupation of Izmir (Sakarya 2006). Confessions of an Armenian Comitant (İstanbul 2010). Secret Letters of Armenian Comitants (İstanbul 2011). First Occupations and First Resistance in the National Struggle (İstanbul 2009). Assassination of the Sultan (İstanbul 2013). Sorularla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (İstanbul 2015). History of the Republic of Türkiye with Questions (İstanbul 2015). Support and Greeting Telegrams Sent from Anatolia to the Grand National Assembly of Türkiye During the National Struggle (TBMM Publication, Ankara 2020). From a Thousand Years of History to the Future: Turkish-Armenian Relations (Ankara 2023).